

Leeuw en lam in de parochie

(De *Syntagma Pastorale* van Augustinus Wichmans

In deze bijdrage staat het handschrift *Syntagma Pastorale* centraal, een zeventiende-eeuwse handleiding voor dorpspastoors. Deze pastorale verhandeling werd geschreven tussen 1639/40 en 1641/42 door de norbertijn Augustinus Wichmans van de abdij Tongerlo (1596-1661). Voluit luidt de titel:

*Syntagma pastorale. De antiquitate et necessitate catechismi, de instructione pauperum, rudium agricolarum, ac puerorum. Ad omnes pastores ecclesiasticos eorumque vicarios*¹.

Aangaand de *Syntagma Pastorale* stelt dit artikel vier zaken aan de orde. Wie was Augustinus Wichmans? Hoe ziet het handschrift eruit? Welke plaats neemt het in de intellectuele traditie van zijn tijd? Hoe ziet de ideale parochiepriester eruit? Met deze vragen is de hoofdstructuur gegeven. Tot slot volgen nog enkele conclusies en, in bijlage 1, een overzicht van de hoofdstukken in het handschrift. De lezer zij er op gewezen dat dit artikel is gebaseerd op eenderde van alle hoofdstukken van het handschrift².

A. Augustinus Wichmans (1596-1661)³

Zijn wieg staat te Antwerpen, waar Franciscus Wichmans begin 1596 vermoedelijk in een familie van gegoede handwerklieden ter wereld komt.

¹ Handschrift: WESTERLO, Abdijarchief Tongerlo (afgekort als AAT), V, nrs. 69 en 71. Augustinus WICHMANS o.praem. (1596-1661), *Syntagma pastorale. De antiquitate et necessitate catechismi, de instructione pauperum, rudium agricolarum, ac puerorum. Ad omnes pastores ecclesiasticos eorumque vicarios* (Pastorale verhandeling. Over de ouderdom en noodzaak van de catechismus, over het onderwijs aan de armen, de ongeletterde plattelandsbevolking, en de kinderen. Voor alle kerkelijke zielenherders en hun kapelaans), [Alphen 1642]. Zie Jan CORTHOUTS, *Inventaris van de handschriften in het abdijarchief te Tongerlo*, Tongerlo 1990 (= *Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium* 17), p. 81-82 (nrs. 133 en 134) en ook Léon GOOVAERTS, *Ecrivains, artistes et savants de l'ordre de Prémontré* 2, Brussel 1902, p. 392-393.

² De auteur heeft zich beperkt tot de inleiding en hoofdstukken 1, 3, 13-16, 19-20, 22, 24, 27 en 35, evenals fragmenten van andere hoofdstukken. Deze selectie berust op toeval. Transcripties of fotokopies waren al lange jaren in zijn bezit.

³ Voor zijn levensbeschrijving, zie F.J.M. HOPPENBROUWERS, 'Franciscus Augustinus Wichmans (1596-1661). Kanunnik, zielzorger en abt van de norbertijnse abdij van Tongerlo

Na voltooiing van de Latijnse School wordt hij in 1612 aangenomen als novice van de abdij Tongerlo en treedt er een jaar later in. Van zijn prelaat abt Hadrianus Stalpaerts ontvangt hij de kloosternaam Augustinus. In de jaren 1610, begin jaren '20 studeert frater Wichmans aan de artes-faculteit van Leuven, bereidt zich voor op het priesterschap en voltooit zijn theologiestudie in Leuven. Daarna ontwikkelt hij zich tot schrijver van vroomheidboeken die meestal de Maria- en heiligenverering op het oog hebben⁴. Vooral zijn magnum opus *Brabantia Mariana Tripartita* (Mariaans Brabant in drie delen) uit 1632 genoot en geniet nog steeds bekendheid⁵. In de abdij vervult hij verschillende functies en speciaal die van novicemeester tekent hem als een voorbeeldige norbertijn. Frater Augustinus wordt een vertrouweling van prelaat Stalpaerts. Na diens dood in 1629 wordt hij pastoor in het huidige Noord-Brabant, eerst in het dorpje Mierlo en daarna, in 1632, in het veel grotere Tilburg. Vanaf 1639 of 1640 werkt hij aan de *Syntagma Pastorale*. Het blijkt een belangrijke fase in zijn leven. Pastoor Wichmans is inmiddels een man van middelbare leeftijd en de ervaren premonstratenzer, boekenschrijver en dorpsheerder wacht nog een laatste, zware levensopdracht. In 1642 wordt hij met recht van opvolging gekozen tot coadjutor van prelaat Theodorus Verbraecken die op de tweede zomerdag van 1644 overlijdt.

De auteur van de *Syntagma Pastorale* behoort tot de meest geroemde en bekendste norbertijnen uit de geschiedenis van de abdij Tongerlo en niet geheel ten onrechte. Eerst als publicist en later als prelaat levert hij

ten tijde van de vroege Katholieke Reformatie', in *Analecta Praemonstratensia* (hierna afgekort als *APraem*) 70 (1994) p. 226-293 en 71 (1995) p. 96-149.

⁴ Chronologische geordend: Augustinus WICHMANS, *Rosa candida et rubicunda*, Antwerpen (Ex officina Hieronymi Verdussii) 1625, *Apotheca spiritualium pharmacorum contra luem contagiosam aliosque morbos* gevolgd door *Diarium ecclesiasticum de sanctis contra pestem tutelaribus*, Antwerpen (Ex officina Hieronymi Verdussii) 1626, *Dissertatio historica de origine ac progressu coenobii Postulani*, Antwerpen (Apud Hieronymum Verdussium) 1628, *Sabbatismus Marianus*, Antwerpen (Apud Gulielmum a Tungris) 1628 (vertaald als *Den saterdagh van Onze Lieve Vrouwe*, Antwerpen (By Jan Cnobbaert) 1633), *Brabantia Mariana Tripartita*, Antwerpen (Apud Ioannem Cnobbaert) 1632 en Martinus GROENENSCHILT o.praem. (p.m. 1552-1629), *Lust-hof der godt-vruchtighe meditation op het leven ende lyden ons Heeren Iesu Christi, ende Maria sijne ghebenedijde moeder, verbeterd, ende vermeerderd door A. Wichmans*, Antwerpen (By Guiliam Lesteens) 1639. (Respectievelijk afgekort als RCR, ASP, DES, DHO, SM, SOLV, BMT en LH.)

⁵ De laatste heruitgave van een van zijn werken dateert van 1890. Toen kwam een Franstalige bewerking van de *Sabbatismus Marianus* (De zaterdag van Maria) in druk: Augustinus WICHMANS, *Le samedi de Marie. Origine, utilité et pratique de la consécration du samedi de chaque semaine, à la Très-sainte Vierge*, Namen 1890.

een belangrijke bijdrage tot de eer en glorie van de abdij. Tijdens zijn abbatiaat wordt Tongerlo verfraaid met barokke kunst, standbeelden en schilderijen. Net als zijn voorgangers laat Wichmans zijn norbertijnen studeren. Ze krijgen een gedegen opleiding, in Douai, Leuven of Rome en hun universitaire graden zijn aanzienlijk: elf licentiaten en drie doctores. Zijn onderdanen schrijven een groot aantal boeken⁶. Verder treedt hij op als mecenas die bijvoorbeeld in 1649 en 1651 de verzamelde werken van de priester-historicus Pontus Heuterus in Leuven laat uitgeven. Antonius Sanderus schrijft in 1659 de *Chorographia sacra Tongerloae*, een beschrijving van de abdij Tongerlo⁷, en de gerenommeerde Tsjechische graveur Wenczelas Hollar maakt werk voor hem⁸. Bovendien ziet prelaat Wichmans toe op passende pastorale zielzorg in het huidige Noord-Brabant, wanneer dit deel der Lage Landen in 1648 definitief verloren gaat voor de koning van Spanje. Daarnaast verwerft hij nieuwe parochies, waar de talrijke norbertijnen van Tongerlo hun bezigheid kunnen hebben. Wanneer in de Tongerloze parochies zich Mariawonderen voordoen, bevordert hij de verering van de Moeder Gods en ondersteunt die materieel en personeel. Zo in Duffel, waar in 1653 en 1663 zelfs doden uit het vagevuur verschijnen⁹.

⁶ Wichmans is de geestelijke vader van een *vita* van de heilige Dymphna van Geel (zie par. B.1.), dat al sinds de jaren '20 in zijn pen zat. Zie Franciscus SWEERTIUS (1567-1629), *Athenae Belgicae sive nomenclator Inferioris Germaniae scriptorum*, Antwerpen (Apud Gulielmum a Tungris) 1628, p. 150. Met de totstandkoming van Van Herdegoms *Diva Virgo candida*, bedoeld als aanvulling op BMT, heeft hij zich intensief bemoeid. Zie F. HOPPENBROUWERS, 'Levensschets van Gerardus van Herdegom', in *Op de bres voor Kerk en Enclaves. Annales et Documenta Pastoratus de Baerle ab anno 1648 usque ad anno 1667 door Gerardus van Herdegom*, Baarle-Hertog-Nassau 1998, p. 25-28, vooral p. 27. Ludovicus [Ludolphus] VAN CRAYWINCKEL o.praem. (1609-1679), *Een Lelie onder de doornen. De edele, doorluchtige ende heylige maghet Dympna*, Brussel (De Weduwe G. Jacobs) 1652, 2de druk: *De triumpherende Suyverheydt. Het leven, martelie ende mirakelen van de H. maeght ende martelaresse Dympna*, Mechelen (Typis Roberti Iaye) 1658, p. [5] en Gerardus VAN HERDEGOM o.praem. (1617-1675), *Diva Virgo candida. Candidi Ordinis Praemonstratensis Mater Tutelariorum et Domina*, Brussel (Typis Martini de Bossuyt) 1650 (afgekort als DVC).

⁷ Voor Heuterus en Sanderus zie paragraaf C.

⁸ Een gestoken portret van Wichmans uit 1651 (zie bijv. Joannes Franciscus FOPPENS sec. (1689-1761), *Bibliotheca Belgica, sive virorum in Belgio vita, scriptisque illustrium catalogus, librorumque nomenclatura*, Brussel (Per Petrum Foppens) 1739), een gravure van de abdij in vogelvlucht uit 1650 (zie Jacques LE ROY (1633-1719), *Notitia Marchionatus Sacri Romani Imperii, hoc est urbi et agri Antverpiensis, oppidorum, dominiorum, monasteriorum, castellorumque*, Amsterdam (Prostant apud Albertum Magnum) 1678) en de titelpagina van DVC uit 1650.

⁹ Philippus VAN HOESWINCKEL o.praem. (1605-1673), *Wonderliicke openbaringhe vanden gheest van Elizabeth de Vos geschiedt inde capelle van Onse Lieve Vrouwe van Gode Wille tot Duffel. Op den 21. Octobris 1653*, Antwerpen (By Guiliam Lesteens) 1654

Als hoogste overste van de abdij legt hij het fundament voor een norbertijnse lekenorde¹⁰.

Het moet gezegd worden, deze zeventiende-eeuwse prelaat heeft zijn tijd mee. De abdij heeft het politieke en militaire gewoel van de Tachtigjarige Oorlog ongeschonden doorstaan en staat er economisch uitstekend voor. Gunstig eveneens is het spirituele klimaat in en rond de abdij, dat voeding ontvangt vanuit de intellectuele centra Antwerpen en Leuven. Na het Concilie van Trente (1543-1565) gaat een nieuw elan door de rooms-katholieke kerk, ook in de Zuidelijke Nederlanden. Tongerlo heeft daaraan deel, wat zich bijvoorbeeld uit in een streven naar betere vorming en leefwijze van de premonstratenzers zelf en in de ambitie om het geloof van de katholieken in de parochies te verdiepen. Verder beleeft de abdij in de eerste helft van de zeventiende eeuw een grote toeloop van nieuwe norbertijnen. Daardoor kan Wichmans uit een groot reservoir van geverieerd talent putten en meer accent leggen op de pastoraatuitoefening¹¹. Hij gaat met zijn tijd mee en weet veel te bereiken.

Na zijn overlijden op 11 februari 1661 krijgt Wichmans een grafsteen met een korte, lovende tekst. Het grafschrift prijst de overleden prelaat om drie redenen: 'De pracht van de abdij, zijn voortreffelijke geschriften en zijn integriteit als mens'¹². Maar veel van wat hij in zijn leven heeft gedaan en bereikt, blijkt vandaag de dag afgebrokkeld door de tand des tijds. Hoe schoon de huidige abdij nu oogt, en ze is heel mooi, de oorspronkelijke pracht bleef slechts gedeeltelijk bewaard omdat de belangrijkste gebouwen in de Franse Tijd (vanaf 1795) onder de slopershamer

en Norbertus MATTENS o.praem (1680-1728), *Onse L. Vrouwe van Duffel ofte Goede Wil. Dat is de wonderheden van Maria, soo in het vinden, ende hervinden van haer miraculeus beeldt als int gunstig uytstorten van wonderbare genesingen tot Duffel*, Antwerpen (By de weduwe Jacobs) 1717, p. 166-171 en 171-174.

¹⁰ Frans HOPPENBROUWERS, 'Adriaenken Marcelissen uit Tilburg (1627-1666) en het begin van de derde orde der norbertijnen', Internet: <www.historietilburg.nl/thr/thr9.hoppenbrouwersr.htm>. Dit is de verbeterde versie van het gelijknamige artikel in *Godsvrucht en deugdzzaamheid. Godsdienst en kerk in Tilburg door de eeuwen heen*, Tilburg 1997, p. 8-34.

¹¹ M. BOUHON, *De premonstratenzerabdij Averbode (ca. 1550-1797). Een bijdrage tot de studie van de "kloosterdemografie"*, Leuven 1989. Geraadpleegd in resumé: *Samenvattingen van Licentiaatsverhandelingen en Proefschriften in 1989 aangeboden aan het Departement van Geschiedenis van de KU Leuven*, Leuven 1990, p. 17-18. Vergrijzing trad in in de tweede helft van de 17de eeuw. Vgl. AAT, II, 90 *Lijsten betreffende inkleding, professies en priesterwijdingen*, 71v-72v (vóór 8-10-1644 tot 9-7-1660) met IV, 41 *Visitaties*, 22 (28-3-1662). De abdij telde in 1644 98 norbertijnen, maar in 1662 nog slechts 83.

¹² Zie W. VAN SPILBEEK, *De abdij van Tongerlo. Geschiedkundige navorschingen*, Lier-Geel 1888, p. 495. Decor domus hujus,/ scripta praeclara,/ et viri integritas.

kwamen. Daarmee verdween voor goed zijn bijdrage tot de verfraaiing van het abdijcomplex samen met zijn graf en gedenksteen in de abdijkerk. Er is weinig tastbaars overgebleven behalve beschilderd doek en beschreven en bedrukt papier: drie portretten¹³, archivalische stukken, handschriften en boeken. Ze liggen in Tongerlo, in archieven en in goed gesorteerde bibliotheken klaar voor het oordeel van de lezer. Dit materiaal maakt het mogelijk de pracht van de abdij enigszins te reconstrueren, terwijl mens en persoonlijkheid door de kwaliteit van de bronnen goeddeels verdwijnen achter de sjabloon van norbertijnse veelschrijver en de functies van dorpspastoor en prelaat.

In dit artikel staat een van frater Wichmans' 'voortreffelijke geschriften' centraal, namelijk de *Syntagma Pastorale*, het handboek voor de platelandszielzorger. Er mag dan over zijn leven al meer bekend zijn, over zijn werken is eigenlijk nog maar weinig gepubliceerd en helemaal niets over de geschriften in hun onderlinge samenhang. Recent verschenen wel enkele interessante deelstudies¹⁴.

B. De *Syntagma Pastorale* en zijn tijd

1. Wording, doel en lotgevallen

De *Syntagma Pastorale* wordt met het voorwoord aan de lezer op 28 februari 1641 door Wichmans voltooid¹⁵. Een persoonlijk motief om het werk te beginnen noemt hij in de berijmde opdracht die aan het voorwoord voorafgaat: uit dankbaarheid voor zijn genezing van een niet bij naam genoemde ziekte. In de opdracht draagt hij zijn werk op aan 'Christus als Prins der Zielenherders', aan 'Maria als Genezeres van alle Genezers' en aan 'Norbertus als uitgelezen Bevorderaar van de Catechetische

¹³ Huub van Bavel, o.praem. meldde op de contactdag van de Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden op 16-4-2005 dat een (derde) portret geïdentificeerd is in de schilderijencollectie van de abdij van Berne te Bernheze (NL). De twee al bekende portretten zijn in het bezit van de abdij van Tongerlo.

¹⁴ Charles M.A. CASPERS, 'Tegen de pest en tegen de ketters. Amuletten en hun werking volgens de Brabantse norbertijn Augustinus Wichmans in zijn *Apotheca spiritualium pharmacorum* (1626)', in *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, red. Arie L. MOLENDIJK, Hilversum 2003, p. 249-272 en Guillaume VAN GEMERT, 'Ein Quellenwerk zur Marienverehrung in Brabant in der Frühen Neuzeit: Augustinus Wichmans' *Brabantia Mariana* (1632)', in *Heiligenverehrung und Wallfahrten am Niederrhein*, red. Dieter GREUENICH, Essen 2004, p. 99-112.

¹⁵ AAT, V, nr. 69, 9v.

Doctrine'¹⁶. Kerkelijke goedkeuring om het handschrift in druk te brengen volgt in het najaar van 1641. De boekencensor schrijft onder andere: 'Dit catechetische werkje verschaft hen die zich met heilige, uitputtende ijver voor het zielenheil aftobben een niet geringe ondersteuning'¹⁷. De aanduiding 'werkje' is misschien een ondeugendheid van de censor, want het handschrift dat hij onder ogen krijgt omvat ten minste 28 hoofdstukken en telt minstens 211 foliovenen, dat wil zeggen ongeveer 420 handgeschreven pagina's¹⁸.

In het voorwoord schetst de auteur van de *Syntagma Pastorale* zijn historische decor en de aanleiding voor het schrijven van het handschrift. De pastorale zorg in de Meierij van 's-Hertogenbosch bevindt zich in een hachelijke situatie, want de kerken zijn afgenomen en de priesters verjaagd, 'niet vanwege een misdaad [...] maar [...] om het woord Gods en het getuigenis van Jezus'¹⁹.

¹⁶ AAT, V, nr. 69, 1r. *Pastorum Principi/ Christo./ Eiusque Matri semper benedictae/ Virgini Mariae./ Curatorum omnium Curatrici./ Nec non/ Canonicorum Praemonstratensium Patriarchae/ Divo Norberto/ Doctrinae Catechisticae Propagatori eximio/ Sacrum./ Ceu Votum Eucharisticum pro adeptis sanitate/ a quartana quinque solidorum mensium liber./ F.A.W. Pastorum omnium minimus.*

¹⁷ AAT, V, nr. 69. Ingelegde goedkeuring van Gaspar Estrickx, plebaan van O.-L.-V. van Antwerpen en boekencensor (Antwerpen, 3-10-1641). *Adminicula non pauca subministravit ijs qui in sacra salutis animarum palestra desudant opusculum catechismi.*

¹⁸ De *Syntagma Pastorale* bestaat uit twee delen die in de abdij Tongerlo bewaard worden onder de nummers AAT, V, nrs. 69 en 71. Nr. 69 bevat alle hoofdstukken behalve 14-15, 19-20, 22, 24, 27 en 35. Deze bevinden zich namelijk in nr. 71. Wichmans' inhoudsopgave bij nr. 71 vermeldt de hoofdstukken 30 en 31 die in beide nummers ontbreken. Talrijke ingeplakte tekstuitbreidingen getuigen van een laatste, complete redactie. Zeer waarschijnlijk werd alleen nr. 69 aan de censor voorgelegd en vormt nr. 71 een latere uitbreiding daarop. Formele en inhoudelijke kenmerken van het handschrift ondersteunen deze aanname. Nr. 71, 1r-3r geeft allereerst een volledige, hernummerde inhoudstafel (zie Bijlage). De hoofdstukken uit nr. 71 zijn ingevoegd tussen die uit nr. 69, waarvan een groot aantal eerst 'vermaning' (monitum) waren genoemd maar nu zijn gewijzigd in 'hoofdstuk' (caput). Deze wijzigingen zijn ook in het manuscript zelf doorgevoerd. Ten tweede, nr. 69 bevat een eigen inhoudsopgave met opeenvolgende hoofdstuknummering (211r-v). Deze is weliswaar niet van de hand van de auteur, maar wel een weergave van zijn eerste redactie, dat wil zeggen, voordat hij de hoofdstukindeling en -benaming had gewijzigd. Een laatste aanwijzing is Wichmans' brongebruik. In nr. 71, 45r-49r (hoofdstuk 22) heeft hij een boekje van de Duitse jezuïet Jeremias Drexel verwerkt, dat eerst verscheen te München in 1641 en daarna te Antwerpen in 1642. Hieremias DREXELIUS of Jeremias DREXEL of DRECHSEL s.j. (1581-1638), *Tobias morali doctrina illustratus*, München (Formis Cornelij Leijsserij) 1641 en Antwerpen (Typis vid. Ioann. Cnobbari) 1642. Voor de uitgavengeschiedenis, zie Karl PÖRNACHER, *Jeremias Drexel. Leben und Werk eines Barockpredigers*, München 1965, p. 114-115 en 189-190. Zie ook CORTHOUTS, *Inventaris van de handschriften*, p. 81-82 en hieronder, noot 33.

¹⁹ AAT, V, nr. 69, 5v. *Idque non ob sua delicta [...] verum [...] propter verbum Dei, et testimonium Iesu* (Apocalyps 1,9-11). Ook elders in het handschrift verwijst hij naar de situatie van de Meierij. Zie bijv. nr. 69, 125v-126r.

Zelf moest pastoor Wichmans in 1636 op bevel van de Staten van Holland zijn standplaats verruilen voor Breda en na de verovering van die stad door prins Frederik Hendrik in 1637 werd hij balling in Antwerpen. Pas in 1639 kan hij in de nabijheid van Tilburg terugkeren en slaat hij zijn tent op in het naburige Alphen in de Baronie van Breda²⁰. Echter, door zijn pastorale ambt voelt hij zich verplicht om op zondagen zijn parochianen 'te bevestigen in hun voorouderlijke rooms-katholieke geloof' (in avita Romano-Catholica fide confirmare) door hen bij te staan met de prediking van het woord Gods, de sacramenten, adviezen en onderwijs²¹. Hij prijst Tilburg als 'een legerplaats van God' (castra Dei), omdat de inwoners 's zomers en 's winters trouw naar Alphen komen en zo de verbaasde bewondering opwekken van de dorpen in de omgeving. Maar, schrijft pastoor Wichmans: 'Ik was niet tevreden de mijnen alleen te onderwijzen met levende stem, die gemakkelijk wegebt, maar ook met pen en geschriften heb ik getracht aan de Kerk van God dienstbaar te zijn en haar volk in geloof en morele plichten te onderwijzen en te bevestigen'²². De *Syntagma Pastorale* is zijn derde pennenvrucht. Daarmee wil hij parochiepriesters prikkelen tot het onderwijs aan de plattelandsbevolking:

Porro tertius exilij mei partus est praesens hoc *Syntagma Pastorale*, quo lubentes me aliosque mihi commissos²³, imo omnes animarum curam habentes, ceu acri stimulo incitarem ad doctrinam Catechisticam rudiori et pauperiori populo agrario, ac potissimum in Meijeria nostra Buscoducensi, proponendam, si fortassis cessante aliquando crudeli edicto Statuum, et diuturna Cleri eiectione²⁴.

Want door slechte, afwezige en voortvluchtige zielzorgers wordt de akker die ze moeten bewerken met onkruid overwoekerd, discipline en respect

²⁰ AAT, V, nr. 69, 5v-6r.

²¹ AAT, V, nr. 69, 6r. Vóór 1639 had Wichmans trouwens weinig deel aan de zielzorg. Getuige archivalische bronnen (bijv. arbeidscontracten en de Mierlose en Tilburgse doop-, trouw- en begraafboeken) liet hij missen, preken en sacramentenbediening over aan kape-laan(s) en beneficianten.

²² AAT, V, nr. 69, 6r-v. Neque viva tantum voce, quae facile evanescit, contentus fui meos docere, sed etiam stilo et scriptis Ecclesiae Dei prodesse studui, eiusque populum in fide et morum pietate instruere ac confirmare.

²³ Wichmans was deken van het dekenaat Hilvarenbeek en nam een voorname plaats in tussen de Tongerlose norbertijnen in het noordelijke deel van het hertogdom Brabant.

²⁴ AAT, V, nr. 69, 7r-v. 'Verder, de derde boreling van mijn ballingschap is deze *Syntagma Pastorale*, waarmee ik hen die mij toegedaan zijn en anderen die aan mijn zorg zijn toevertrouwd, ja allen die de zielzorg uitoefenen, als het ware met een scherpe prikkel ertoe wil opwekken om de catechetische leer aan de zeer ongeletterde en zeer arme plattelandsbevolking voor te houden, vooral in onze Bossche Meierij, als wellicht eenmaal het wrede edict der Staten van Holland en de aanhoudende verdrijving van de clerus ophouden.'

voor de wet laten na en demonen, ketters en boosdoeners grijpen hun kans²⁵. En in de Meierij met haar meer dan 70 parochiekerken, twaalf kloosters en vijf kapittelkerken worden honderdduizend 'standvastige' gelovigen bedreigd door 'valse profeten en corrumperende bedienaren van het gecorrumpeerde Woord van God'. De bijna ontelbare zielen in het vagevuur, die voorbeden en getijden moeten missen, rekent Wichmans niet eens mee²⁶.

ONDANKS deze door hem zo pijnlijk gevoelde noodzaak om de *Synagma Pastorale* te schrijven zal dit werk nooit in druk verschijnen. De precieze reden bleef duister, maar al in het voorwoord blijkt de auteur duidelijk ontevreden met het eindresultaat. Het is volgens hem een vroeggeboorte²⁷, want door de politieke en militaire verwickelingen van zijn tijd moest hij zijn pastorie in Tilburg verlaten en had hij 'goeddeels' (pro maiori parte) geen beschikking over zijn omvangrijke bibliotheek. Of was het mogelijk gêne? In juli van hetzelfde jaar blijken zijn boeken immers 'goeddeels' in Alphen²⁸. Zou het kunnen dat de intussen zeer ervaren boekenschrijver na de bewerking en uitbreiding van een bestaand gebedenboek (1638/39)²⁹ en na het schrijven van een leven van de heilige Dymphna van Geel (1638/40?)³⁰ met nog een lijvige studie te veel hooi op de vork heeft genomen?³¹ Het handschrift staat wat uit zijn lood: de ondertitel 'voor *alle* kerkelijke zielenherders en hun kapelaans' ten spijt schiet de inhoud vaker aan deze brede doelgroep voorbij. Wichmans leunt namelijk sterk op zijn norbertijnse achtergrond en behandelt kwesties die weinig belang hebben voor parochiepriesters in het algemeen. Dit geldt bij uitstek voor de hoofdstukken 12 tot en met 15, waarin hij zich verdedigt tegen criticasters die beweren dat een norbertijn of als priester in de parochie werkzaam moet zijn of een monastiek

²⁵ AAT, V, nr. 69, 7v-8r.

²⁶ AAT, V, nr. 69, 8v-9r. *Populus enim, si quis alius in avita fide Romano-Catholica constans est, licet inportune saepius a falsis Prophetis et corrupti Verbi Dei corruptoribus Ministris, sollicitatus sit.*

²⁷ Dit was niet zijn eerste te vroeg geboren pennenvrucht. Zie *DES*, p. [3-4] dat samen met *ASP* werd uitgegeven.

²⁸ AAT, V, nr. 69, 9v en IV, 137/1 *Inventarissen*, 525 (8-7-1641), 1v. Ieder jaar moest een norbertijn aan zijn prelaat een inventaris overhandigen met persoonlijke inkomsten en uitgaven, een overzicht van het pastoriebeheer en de bezittingen die hij in gebruik had, bijvoorbeeld boeken. Zie AAT, V, nr. 71, 17v-19r voor een bespreking van deze verplichting.

²⁹ *LH*.

³⁰ AAT, V, nr. 69, 7r. *Vita et Miracula Sanctae Dymphnae Primiceriae in Brabantia Viriginis-Martyris et Magnae Daemono-Mastygis.*

³¹ Voor zijn literaire activiteiten in de periode 1637-1641, zie AAT, V, nr. 69, 7r.

leven leidt, maar niet beide tegelijkertijd³². Ook in andere hoofdstukken klinkt de Tongerlose of premonstratenzer context soms duidelijk door³³. Misschien heeft dit, kerkelijke goedkeuring ten spijt, de gang naar de drukker voorkomen.

Daarnaast is het niet onwaarschijnlijk dat de tijd ontbrak voor een degelijke bewerking van de tekst, want in 1643 werd pastoor Wichmans abt-coadjutor en in 1644 prelaat van Tongerlo. Een van de bronnen die hij heeft verwerkt suggereert dat hij nog tot en met 1642 aan de tekst heeft gesleuteld. In hoofdstuk 22 bijvoorbeeld maakt hij gebruik van het boekje *Tobias illustratus* van de Duitse jezuïet Jeremias Drexel, dat eerst in 1641 in München uitkwam en pas een jaar later in Antwerpen³⁴. Kan het zijn dat een eerder besluit tot publicatie verder werd ontmoedigd door het verschijnen in 1643 van een beknopter en systematischer handboek van de Antwerpse augustijn Joannes Mantelus? De ondertitel hiervan luidt: 'Vooral voor het onderricht van hen die de schapen van Christus wijden op het platteland'³⁵. Hoe het ook zij, de *Syntagma Pastorale* lag Wichmans niet zozeer aan het hart dat hij de voltooiing ervan aan een norbertijn van Tongerlo toevertrouwde, zoals in het geval van het leven van de heilige Dymphna van Geel³⁶.

Afstel betekende overigens niet dat het manuscript ijdel op de plank is blijven liggen. Het handschrift vertoont intensieve gebruikssporen en nog begin negentiende eeuw heeft de Tongerlose koorheer Ivo le Bon († 1844) er een afschrift van gemaakt. Ook in Averbode werd een kopie bewaard³⁷.

³² Vgl. Franciscus SUAREZ s.j. (1548-1617), *De virtute et statu religionis* 4, traktaat 9 (De varietate religionum), Monza (Sumptibus Hermanni Mylii) 1625, p. 332a. In reliquis nihil habet speciale haec religio, nam ex instituto contemplativa est. In AAT, V, nr. 71, 5v-6r beklagt Wichmans zich over 'smadelijke beuzelpraatjes' (turpes alucinationes) en 'scherpe sarcasmen' (acres sarcasmos) van deze Spaanse jezuïet die hij niettemin 'zeer erudiet en zeer bescheiden' (perquam erudito et perquam modesto) noemt. Zie bijv. ook BMT, p. 669-679 en 680-694.

³³ Waren de hoofdstukken of onderdelen daarvan oorspronkelijk bedoeld voor een specifiek publiek van toehoorders, bijvoorbeeld norbertijnen van Tongerlo of priesters van het dekenaat Hilvarenbeek waar Wichmans deken was, en is de *Syntagma Pastorale* organisch gegroeid? Ook de soms directe stijl doet denken aan een voordracht.

³⁴ Zie noot 18.

³⁵ Joannes MANTELUUS of Jan MANTELS o.e.s.a. (1599-1676), *De officio pastoralis libri duo. Ad eorum praecipue instructionem qui oves Christi ruri pascunt*, Antwerpen (Apud Henricum Aertssens) 1643.

³⁶ Zie noot 6.

³⁷ GOOVAERTS, *Ecrivains, artistes et savants* 2, p. 392-393. Zie CORTHOUTS, *Inventaris van de handschriften*, p. 82 (nr. 135). Herman Janssens, o.praem., archivaris van Averbode, mailde op 8-4-2005 dat het handschrift al lange tijd onvindbaar is.

2. Globale inhoud

Qua inhoud is de *Syntagma Pastorale* tamelijk uniek. De thema's die de auteur heeft bijeengebracht zijn aan een kant stereotypisch en staan op een lijn met de katholieke reformatie na het Concilie van Trente (1543-1565): aanscherping van de richtlijnen voor de vorming en leefwijze van de zielzorgers en een goede en verdiepte geloofsvorming voor de katholieke gelovigen, bijvoorbeeld door zelfstudie, geloofsijver en regelmatiger biecht en misbezoek. Aan de andere kant valt de uitvoerige bespreking van onderwerpen op, die andere handboekenschrijvers vaak kort of niet behandelen, bijvoorbeeld: deelname aan de jacht, dracht van passende kleding, bijzondere zorg voor misgewaden en altaarservies, afwezigheid uit de parochie en, in diverse hoofdstukken, aandacht voor een vriendelijke omgang met de parochianen. De uitvoerige bespreking van de geschiedenis van het geloofsonderwijs is tamelijk uitzonderlijk voor een pastoorshandboek. Voordat de lezer aan de eigenlijke stof toekomt, krijgt hij een vijftiental inleidende hoofdstukken voor de kiezen, waarin niettemin behartenswaardige zaken aan de orde komen.

Een eerste inspectie van mogelijke inhoudelijke inspiratiebronnen voor de *Syntagma Pastorale* maakt het niet mogelijk om meer dan een oppervlakkig verband te leggen met bijvoorbeeld *De regimine rusticorum* van de vijftiende-eeuwse kartuizer Werner Rolevinck³⁸. Weliswaar kwam in 1624 een Nederlandse vertaling, *Bestier der Landt-lieden*, in druk onder het mecenaat van prelaat Stalpaerts, maar de precieze impact op het handschrift laat zich moeilijk raden. Allereerst blijkt Wichmans' insteek een heel andere. Hij heeft de parochieherder op het oog en beschrijft hoe deze zich moet verhouden tot zijn roeping of stand en tot zijn onderdanen. Rolevinck daarentegen richt zich van kافت tot kافت op de juiste levenshouding en leefwijze van de boerenbevolking, terwijl de zielzorger zelf vrijwel buiten beschouwing blijft³⁹. Wichmans behandelt enkele vergelijkbare

³⁸ Dit verband is recent nog gelegd in Pierre DELSAERDT, Geert SOUVEREYNS en Koen DE VLIAGER-DE WILDE, *Een zee van toegelaten lust. Hoogtepunten uit abdijbibliotheken in de provincie Antwerpen*, Antwerpen 2004, p. 55. Zie tevens A. KEERSMAEKERS, 'Jan David Heemssen (1581-1644). Het Bestier der Landt-lieden (1624). De vertaling van een vijftiende-eeuws boek voor plattelands-pastoraal', in *Bijdragen tot de geschiedenis* 64 (1981) p. 167-191.

³⁹ Werner of Wernerus ROLEVINCK o.carth. (1425-1502), *Opusculum de regimine rusticorum*, Mainz (J. Albinus) 1601 vertaald als Jan David HEEMSEN (1581-1644), *Het Bestier der Landt-lieden*, Antwerpen (By Hieronymus Verdussen) 1624. Geraadpleegd in Duitse vertaling: Werner Rolevinck. *Die seelsorgerliche Führung der Bauern. Bauernspiegel*, vert. Egidius HOLZAPFEL, Freiburg 1959.

thema's, maar die zijn niet uniek voor de vijftiende-eeuwse kartuizer. Bovendien doet hij dit in een andere dosering en format. De inspiratie door andere pastorale handboeken in het Tongerloze milieu blijft eveneens duister. Dit geldt het laat zestiende-eeuwse *Pastorale* van zijn confrater Gerardus Drunaeus. Afgaand op de handschriftencatalogus van de abdij van Tongerlo heeft het vooral een technisch-juridische inslag en wil de auteur zich rekenschap geven van de hervormingen van het Concilie van Trente. Hij bespreekt de sacramenten, geeft modelpreken en voorbeelden voor het schrijven van een testament of getuigschrift. Wat de spiritualiteit of leefwijze van de zielzorger of gelovige betreft, staat Drunaeus alleen uitgebreid stil bij de zorg voor zieken en stervenden⁴⁰. Dat thema is slechts marginaal aanwezig in de *Syntagma Pastorale*⁴¹. Ook een vergelijking met *De catechizandis rudibus* (Het eerste geloofsonderricht) van de vierde- en vijfde-eeuwse kerkvader Augustinus gaat mank en alleen in de ondertitel klinkt een zachte verwijzing door⁴².

Het handschrift valt uiteen in vier delen:

1. In de hoofdstukken 1-15 bespreekt Wichmans de geschiedenis van het geloofsonderwijs, vanaf Adam en Eva — via de prediking van Jezus Christus — tot en met de inspanningen van de premonstratenzer orde op dat gebied (1120-1641). De pastoraatuitoefening door de norbertijnen verdedigt hij in de hoofdstukken 12-15 als een activiteit die goed samengaat met hun kloosterlijke roeping. Meer nog, het is een wezenstrek⁴³. En door hun monastieke training en tucht blijken de norbertijnen er praktisch beter geschikt voor dan pastoors en kapelaans die deze achtergrond missen.
2. Dan, in de hoofdstukken 16-27 en verderop in 33-35 volgen adviezen en vermaningen rond de levensvoering van de plattelandsgeestelijkheid. Enkele voorbeelden zijn de manier van spreken met de gelovigen, een vrijwel geheel jachtverbod en het verbod om aan doop-, huwelijks- en dorpsmaaltijden deel te nemen.
3. Initiatieven richting de parochianen worden beschreven in de hoofdstukken 28-32, bijvoorbeeld het doen toenemen van de biecht- en

⁴⁰ Handschrift: AAT, V, nr. 66, Gerardus DRUNAEUS o.praem. (ca. 1520-1602), *Pastorale: handboek voor de parochiezielzorg (Nederlands en Latijn)*, Tongerlo [eind 16de of begin 17de eeuw]. Zie CORTHOUTS, *Inventaris van de handschriften*, p. 79-81 (nr. 132).

⁴¹ AAT, V, nr. 71, 49r-51v.

⁴² Aurelius AUGUSTINUS (354-430), *De catechizandis rudibus*, Turnhout 1969 (= *Corpus Christianorum. Series Latina* 46), p. 115-178.

⁴³ Zie paragraaf D.1. en 2. hieronder.

- communiepraktijk, de Mariaverering en het bestrijden van drank en dans onder de jeugd met catechismusles op zon- en feestdagen⁴⁴.
4. In de afsluitende hoofdstukken 36-38 komen nog enkele losse thema's aan de orde, zo de verdiensten van de pastorale arbeid, de religieuze congregaties die gespecialiseerd zijn in catechetisch werk en de *Gulden Catechismus* van de heilige koning Lodewijk.

3. Brongebruik, eigen ervaringen, humor

De zeventiende-eeuwse kerkelijke boekenschrijvers streefden niet per se naar originaliteit en plunderden voorgangers op een manier die de huidige copyrightwetgeving niet toestaat: wat bruikbaar leek werd rücksichtslos overgenomen, vaak zonder aanhalingstekens of bronverwijzing. Ook Wichmans maakt ijverig gebruik van andermans werk. Aan het populaire pastorale handboek *Virga Aaronis florens* (1630) van de Zuid-Nederlandse priester Jacques Marchant⁴⁵ heeft hij veel ontleend, onder andere in verband met de pastorale ijver, regelmatige biecht en jaarlijkse retraite (hoofdstukken 17, 27 en 35)⁴⁶. Het boekje *Tobias illustratus* (1641/42) van de Duitse bestsellerauteur Jeremias Drexel s.j. bijvoorbeeld zet hij alleen in bij het thema van de vriendelijke omgang met de gelovigen (hoofdstuk 22). Wanneer hij schrijft 'zeer veel' (non pauca) er uit te hebben gekopieerd, zegt hij niets te veel. Daarbij opgeteld enkele citaten uit *De iustitia et jure* van de Leuvense professor Leonardus Lessius s.j., een andere tijdgenoot, blijkt 60% van de tekst overgenomen⁴⁷. Hoewel

⁴⁴ Het is interessant te zien dat een aantal praktijken wordt geadviseerd die pas vanaf de 19de eeuw werkelijk vaste voet aan de grond krijgen: veelvuldige biecht en communie, beteugeling van de jeugd- en jongerencultuur.

⁴⁵ Marchant (1587-1648) was doctor in de theologie, parochiepriester, deken en theologiedocent in de norbertijnenabdij Floreffe.

⁴⁶ AAT, V, nrs. 69 en 71. Een inventarisatie van de hoofdstukken 27 en 35 leert dat minstens 31 % en 27 % van de tekst uit Marchants *Virga Aaronis florens* stamt. Jacques MARCHANT of Jacobus MARCHANTIUS sec. (1587-1648), *Virga Aaronis florens, hoc est, Directio vitae sacerdotalis ex SS. patrum, praesertim S. Caroli Borromaei documentis*, Mons (Franciscus Waudraeus) 1630. Geraadpleegd als: *Opera Jacobi Marchantii* 4, Parijs 1878.

⁴⁷ Zie AAT, V, nr. 71, 44r-49r. Geraadpleegd: DREXELIUS, *Tobias morali doctrina illustratus*, Antwerpen (Typis vid. Ioann. Cnobbari) 1652, deel 2, hoofdstuk 3 (Tobias junior mansueta comitatis plenissimus), p. 255-271 en het commentaar op Thomas van Aquino's *Summa Theologiae* (2^a 2^{ae}) van Leonardus LESSIUS s.j. (1554-1623), *De iustitia et jure ceterisque virtutibus cardinalibus libri quatuor*, Leuven (Ex off. Plantiniana, apud Balthasarem Moretum et viduam Jo. Moreti, et Jo. Mursium) 1626, boek 2 (De iustitia et iure et virtutibus annexis iustitiae, vitiisque contrariis), hoofdstuk 47 (De virtutibus iustitiae annexis, in quibus est solum debitum morale), Dubitatio 47 (Quid sit affabilitas, et quae

Wichmans ook Drexels verdeling van de stof in drie opeenvolgende argumenten handhaaft, schept hij toch een nieuwe, eigen tekst. Hij leunt dus sterk op zijn voorbeelden en kopieert ook de voetnoten (klassieke schrijvers, kerkvaders en meer eigentijdse scribenten). Wel verbetert hij hun stijl, voegt eigen voorbeelden en korte gedachten toe, verheldert en verlevendigt de tekst⁴⁸. Een huis wordt bij Marchant gebouwd door *opificibus peritis* maar bij zijn kopiist door *peritis architectis* (beide: bekwame bouwmeesters), waarschijnlijk omdat later in de tekst het *tectum* (dak of huis — vgl. *archi-tectus*) wordt gerepareerd. Treffende beeldspraak neemt Wichmans over. In navolging van Marchant vergelijkt hij de parochieherder die zijn geestelijke leven verzorgt en de jaarlijkse retraite doet met een klokkenmeester die dagelijks de gewichten ophijst en ieder jaar het uurwerk schoonmaakt en oliet.

Het brongebruik in de *Syntagma Pastorale* oogt eclectisch, wat samenhangt met de afwezigheid van een eigen, norbertijnse spirituele of theologische school⁴⁹. De aangehaalde zestiende en zeventiende-eeuwse auteurs stammen feitelijk uit diverse theologische richtingen, maar dominant zijn de jezuïeten⁵⁰ met wie de norbertijnen een zekere verwantschap voelden⁵¹. Op de tweede plaats en op zekere afstand volgen seculiere⁵² geestelijken⁵³. Wichmans' affiniteit met de jezuïeten blijkt ook enkele

vitia illi adversa. D. Thomas quaest. 114. 115. et 116.), p. 690b-691b. Zie KEERSMAEKERS, 'Jan David Heemssen', p. 170. De abdij van Tongerlo toonde al eerder affiniteit voor deze jezuïet. Voor de editie uit 1616 van het Thomascommentaar *De summo bono et aeterna beatitudine hominis libri quatuor* (1^a2^{ae}) ontving hij een beloning van prelaat Stalpaerts. Keersemaekers verschrijft zich, wanneer hij 1626 als jaar van uitgave noemt. De auteur was toen al drie jaar dood.

⁴⁸ Wichmans' Latijn kenmerkt zich door een hypercorrecte schrijfstijl, ook in zijn citaten. Samenvoegingen bijv. worden geschreven naar de oorspronkelijke samenstellende woorden. Vgl. *adpellatio* in plaats van *appellatio* en *inbuere* voor *imbuere*.

⁴⁹ L.C. VAN DYCK, 'Tongerlo door de eeuwen heen', in L.C. VAN DYCK en M.H. KOYEN, *Kennismaking met de abdij Tongerlo*, Tongerlo 1984², p. 78-86.

⁵⁰ Aangehaalde auteurs: De Alcazar, Alvarez de Paz, R. Bellarminus, Busaeus, Drexel, Hautinus, C. a Lapide, Lessius, Maldonatus, Mangotius, De Ponte, Ribadeneira, Roberti, Sacchinus, Salianus, Scribanus, Serarius, Strada, Suarez en Sucquet.

⁵¹ De Brabantse norbertijnen van 17de-eeuw spiegelde zich sterk aan de jezuïeten die eveneens het *vita contemplativa* (beschouwend leven — in gemeenschap, zorg om eigen zielenheil) trachten te verbinden met het *vita activa* (actief leven — in de wereld, pastoraal, zorg om het zielenheil van anderen). In verband met het beschouwende en actieve leven van de premonstratenzen, zie bijv. AAT, V, nr. 71, 7r-v. Zie ook VAN DYCK, 'Tongerlo door de eeuwen heen', p. 78-86 en HOPPENBROUWERS, 'Franciscus Augustinus Wichmans', in *APraem* 70 (1994) p. 229-236.

⁵² Met het begrip 'seculiere geestelijken' worden die priesters bedoeld die geen lid zijn van een kloosterorde of -congregatie.

⁵³ A Burgundia, Malderus, Marchantius, Masius, Musius, Vendeவில்.

jaren later uit twee preekboeken van Matthias Faber en het bijbelcommentaar van de Antwerpenaar Jacobus Tirinus. Ze werden door Antwerpse en Brusselse drukkers aan hem opgedragen bij zijn aanstelling als abt-coadjutor in 1643 en zijn installatie als prelaat op 9 en 10 juli 1644⁵⁴. Een opmerkelijke bijna afwezige is de dominicaan Thomas van Aquino die, na de theologiestudie in de abdij en in Leuven, toch een vertrouwde bekende was geworden⁵⁵. Wichmans verwijst slechts sporadisch naar deze middeleeuwse kerkleraar⁵⁶, maar noemt wel enkele commentaren op Thomas' *Summa Theologiae* (2^a 2^{ae})⁵⁷. De afwezigheid van de *doctor communis* hangt ongetwijfeld samen met de bedoeling van het handschrift: geen theologisch traktaat maar een praktische handreiking voor zielzorgers die middels hun pastorale opdracht naar christelijke volmaaktheid streven⁵⁸. Ook kerkvaders en -leraren haalt hij regelmatig aan⁵⁹. Een nadere vergelijking van de *Syntagma Pastorale* met zijn bronnen moet aantonen of de schrijver uit eerste of tweede hand citeert. Detailonderzoek van de hoofdstukken 22, 27 en 35 wijst echter richting het laatste.

⁵⁴ Abt-coadjutor: Matthias FABER s.j. (1587-1653), *Opus concionum tripartitum*, Antwerpen (versch. uitgevers) 1643 met een opdracht van de Antwerpse drukkers Verdussen, Lesteens en Aertssens. Prelaat: FABER, *Auctarium operis concionum tripartiti, adiectum ab eiusdem operis*, Antwerpen (versch. uitgevers) 1646 en Jacobus TIRINUS s.j. (1580-1636), *In S. Scripturam commentarius duobus tomis comprehensus*, Antwerpen (versch. uitgevers) 1645. Op de keerzijde van de titelpagina staat Wichmans' abtswaapen: een ovaal schild met een realistisch gestoken vliegende adelaar met drie jongen onder de vleugels. Ze worden door de zon beschenen. Daaronder staat de spreuk *Sicut Aquila* (Zoals de adelaar) die Wichmans' zorg voor zijn Tongerlose kanunniken tot uitdrukking brengt. De adelaar namelijk zweeft in Deut. 32,11 boven zijn uitvliegende jongen, maar als ze vallen vangt hij hen op zijn vleugels op. Samen stijgen ze op richting zon. Het wapen verbeeldt aldus de spirituele opgang, met vallen en opstaan, naar God. Voor deze symboliek, zie tevens AAT, V, nr. 71, 70v-71v. De opdracht van de Antwerpse drukkers Verdussen, Aertssens, Lesteens en Bellerus en de Brusselaar Vivien van 10-12-1644 volgt na het abtswaapen. Sommige latere edities bevatten een variatie op het wapen of de gravure ontbreekt.

⁵⁵ Vgl. AAT, IV, 135/2 *Inventarissen*, 306 (1616), 1v, 353/1 (1618), 1v, 369/2 (1619), 1v; 136 *Inventarissen*, 389 (1620), 1r, 440/1 (1624), 1v, 464 (1626), 1v, 474 (1628), 1v en 489 (1629), 1v; 137/1 *Inventarissen*, 513/5 (28-8-1635), 1v. Wichmans noemt o.a. (Antiqua) *Opuscula Divi Thomae Aquinatis*; *Opuscula minora*; *Dictata Theologica in 3am partem*, in 1am 2ae et quaterniones in 2a 2ae; *Dictata in totam theologiam*; *Dictata in univ. theologiae*.

⁵⁶ AAT, V, nr. 69, 8v-9r en nr. 71, 2r, 59v en 60v.

⁵⁷ LESSIUS, *De iustitia et jure* en Joannes MALDERUS sec. (1563-1633), *De virtutibus theologicis et iustitia et religione*, Antwerpen (ex officina Plantiniana, apud Balthasarem et Ioannem Moretos) 1616.

⁵⁸ Wie theoloog wil worden leest Thomas, maar wie heiligheid nastreeft leest en volgt de levens en voorbeelden van de heiligen. Zie het Wichmanscitaat in noot 89.

⁵⁹ Bijv. Ambrosius, Augustinus, Bernardus van Clairvaux (o.cist.), Gregorius de Grote, Hieronymus en Johannes Chrysostomus.

Tien jaar praktisch werk op het Brabantse platteland ligt gestold in de *Syntagma Pastorale*, maar dat betekent niet dat het handschrift doorspekt is met persoonlijke ervaringen, laat staan ontboezemingen. Integendeel, die zaken zijn, met uitzondering van het voorwoord, marginaal aanwezig⁶⁰. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de bescheidenheid die zeker van een geestelijke schrijver werd verwacht: de inhoud, niet de persoon staat centraal. En als Wichmans een persoonlijke noot aanbrengt, wat dus zelden gebeurt, excuseert hij zich bij voorbaat: 'Ik heb het zozeer ervaren, dat ik zonder snoeverij mag zeggen [...]'. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer hij de regel formuleert dat de goede zielzorger zich bij het ziekenbezoek aan de concrete zieke of stervende moet aanpassen en dat ook religieus goed gevormde mensen kleine aansporingen nodig hebben. Hij heeft dat namelijk zelf zo meegemaakt, toen hij ziek was⁶¹. Net als in zijn boeken geeft de auteur van het handschrift blijk van een goed oog voor het anekdotische. Hij wijst op lokale zegswijzen, plaatsnamen, gebruiken, legendes enzovoort. In zijn lof op Tilburg in het voorwoord aan de lezer bijvoorbeeld noemt hij het Meierijsche zanddorp 'een legerplaats van God' (*castra Dei*). Hij meent dat deze eretitel zeer passend is, temeer daar het wapenschild van Tilburg drie kasteeltorens (*tria castra*) toont, 'als ware het' — mooie alliteratie — 'een Drieburgen' (*Triburgum*)⁶².

Met zijn humor komt iets van frater Augustinus' persoonlijkheid aan het licht. Die is wat melig, wanneer hij hoofdstuk 1 over Adam en Eva afsluit, de lezer aanspoort een brontekst ter hand te nemen en alvast op hoofdstuk 2 vooruitloopt: 'Ik ondertussen haast mij naar de geschreven

⁶⁰ Zie AAT, V, nr. 69, 110r-v en nr. 71, 124v. Wel herinnert Wichmans zich ontmoetingen met bijv. de Bossche bisschop Michael Ophovius o.p. († 1637) en aartsbisschop Jacobus Boonen van Mechelen sec. († 1655) en de woorden die ze bij diverse gelegenheden spraken, respectievelijk over de goede pastoraatuitoefening door ordepriesters en de noodzaak van studie door parochieherders en hun kapelaans. Nr. 71, 31v en 32v. Wichmans heeft respectievelijk in de heiligenlevens nog nooit ergens gelezen over een jagende heilige en vaak gehoord dat parochianen de jacht ongepast vinden voor een priester. Zie ook noot 180.

⁶¹ AAT, V, nr. 71, 50r. *Sciat etiam Pastor se accomodare qualitati infirmorum. Cum aliquibus enim opus est clarioribus et prolixioribus uti rationibus: alijs autem pauca verba sufficiunt. Et pauci tamen sunt infirmi etiamsi valde spirituales et bene instructi, qui non opus habeant saltem brevi aliqua admonitione, quasi dormientem excitante, prout ipse non semel in infirmitatibus meis expertus sum, adeo ut sine iactantia dicere possim de huiusmodi admonitiunculis mihi tunc contigisse.*

⁶² AAT, V, nr. 69, 6r. *Quod Tilburgo adprime congruit, utpote quod in suis insignijs, seu scuto gentilitio, Tria castra, gestat, quasi Triburgum.* Vgl. *BMT*, p. 776 alwaar de etymologie van Tilburg: oorspronkelijk drie dorpen (Oisterwijk, Enschoot en Tilburg), ieder met een eigen kasteel.

wet en haar wetgever Mozes'⁶³. Deze *Ego interim*-stijlfiguur figureert op meerdere plaatsen in Wichmans' *Brabantia Mariana Tripartita* en laat zich vergelijken met slotzinnen in zijn *Sabbatismus Marianus* over de zaterdagse verering van Maria⁶⁴. Grappiger zijn de vaak uit hun verband getrokken citaten uit de klassieke oudheid, zoals deze uit de *Epigrammata* van Martialis: 'Al hebben kinderen de neus van een neushoorn, daarom oordelen ze nog niet beter'⁶⁵. Een steviger effect lijkt beoogd, wanneer hij wat *couleur locale* door de tekst mixt. Wat zeggen de mensen over parochiepriesters die altijd op stap zijn: *Selden-t'huys* of *Altoos-buiten*⁶⁶. En wat zeggen ze over priesters en hun huishoudsters? Hij citeert uit zijn collegeaantekeningen van een zaterdagse bijeenkomst⁶⁷ in 1616⁶⁸, toen de Leuvense professor Libertus Fromondus het volgende vraagstuk besprak: 'Neemt een geestelijke beter een dienstbode of een huisknecht in dienst?' Lelikheden noch ouderdom beschermen de celibataire voor praatjes in de volksmond, weet de Leuvense geleerde:

*Inter, aiunt, noctu omnes feles nigrae sunt aut cineracae. Quid si etiam vetula siccior cornu, rugiosior ostrea, olidior capro, gibberior camelo? Siccas stipulas ocijssime comprehendit ignis. Antiqua horea facile ardent. Sic vulgus nugatur de nobis*⁶⁹.

⁶³ AAT, V, nr. 69, 16v. [...] plurimaque mysteria Religionis nostrae et venturi Redemptoris, eis proposuit. Quae tu Lector in capite 49 Geneseos, et in Testamentum 12 Patriarcharum latius vide, quod tomo 30 Bibliothecae Sanctorum Patrum extat. Ego interim ad Legem scriptam eiusque Legis-latorem Mosem, festinus pergo.

⁶⁴ Vgl. *BMT*, resp. p. 98, 609 en 850 en *SM*, p. 56: Ego ad Sabbaticum nostrum fontem descendo, 214: Sed nunc, *Ite Missa est*. Ad Matutinas propero, et ab hymno ita incipio, en 231: At nunc tempus ut hoc Caput cum Completorio compleamus.

⁶⁵ AAT, V, nr. 71, 4r. Et pueri nasum Rhinocerotis habent/ non tamen idcirco recte iudicant. MARTIALIS, *Epigrammata*, boek 1, epigram 3, regel 6.

⁶⁶ AAT, V, nr. 71, 37v. *Selden-t'huys*, id est, *Raro-domi*, et *Altoos-buiten*, id est, *Semper-foris*.

⁶⁷ AAT, V, nr. 71, 22v-24r. Het gaat hier om de zogenaamde zaterdagse *Quaestiones Quodlibeticas*. De docent besprak een kwestie die niet door het kerkelijke leergezag was gedefinieerd en dus vrij kon worden bediscussieerd. In tegenstelling tot wat hij zijn lezers meer dan 10 jaar eerder in zijn *Sabbatismus Marianus* voorhield, gebruikt Wichmans zelf niet de christelijke maar de heidense dagaanduiding. 22v: Disputat ille hanc quaestionem, in Coenis suis Saturnalijs. Zie *SM*, p. 4-5, in het bijzonder 5.

⁶⁸ Vgl. AAT, IV, 89-91 *Lijsten betreffende inkledingen, professies en priesterwijdingen*, respectievelijk p. 3, fol. 43v en p. 11. Wichmans vergist zich. Na voltooiing van zijn filosofiestudies aan de artesfaculteit keerde hij op 6 oktober 1615 terug naar de abdij.

⁶⁹ AAT, V, nr. 71, 22v-24r (*Famula, an famulo melius utatur Ecclesiasticus?*), in het bijzonder 22v. 'In de nacht, zeggen ze, zijn alle katjes zwart of grijs. En wat zeggen ze als het oude vrouwtje droger is dan hoorn, rimpeliger dan een oester, stinkender dan een bok, gebochelder dan een kameel? *Droge strohalmen vatten sneller vuur. Oude schuren branden gemakkelijk*. Zo spot het volk met ons.'

De schrijver van de *Syntagma Pastorale*, die voor de dienstmeid kiest (ze is beter voor het werk geschikt dan een knecht), blijkt bovendien niet behept met het puritanisme dat zo tekenend is voor veel kerkelijke auteurs — in heden en verleden. Hij is niet flauw en noemt de dingen bij naam.

4. Norbertijnse geschiedenis in de *Syntagma Pastorale*

Hoewel persoonlijke ervaringen nauwelijks zichtbaar in het handschrift zijn verwerkt, is het toch mogelijk om verbindingen te leggen met Wichmans' historische context, namelijk met behulp van archivalische bronnen. Die kunnen beter begrijpelijk maken waarom bepaalde zaken aan de orde komen, of een bepaalde voorstelling van zaken nuanceren of corrigeren. Een goed exempel biedt hoofdstuk 15, waar de auteur laat zien hoe de orde zich inspant, opdat de norbertijnse parochieherders hun pastorale taken op passende wijze (bijvoorbeeld celibataire) vervullen⁷⁰. Hij legt uit dat de orde gewoonlijk geen confrater als 'levensgezel' (*socius vitae*) naast de pastoor aanstelt, maar als alternatief kiest voor minstens twee dienstmeiden (die elkaar dus in de gaten moeten houden). In de praktijk echter bleek het beleid van de abdij van Tongerlo gedifferentieerder⁷¹. Ook wijst de *Syntagma Pastorale* op het voorschrift voor alle Brabantse norbertijnen dat een zielzorger voor zware zonden alleen bij een van bovenaf aangewezen confrater te biecht mocht gaan. Deze maatregel lokte in 1620 felle protesten uit en was tot 1656 onderwerp van nieuwe regelgeving⁷².

⁷⁰ AAT, V, nr. 71, 17v-29v.

⁷¹ Vgl. M.H. KOYEN, 'Tongerlo door de eeuwen heen', in VAN DYCK en KOYEN, *Kennismaking met de abdij Tongerlo*, p. 23. Prelaat Stalpaerts (1609-1629) en in mindere mate na hem Verbraecken (1629-1644) probeerden de socius-aanpak uit door een aantal parochies aan niet-norbertijnen over te laten en de vrijgekomen mankracht te bundelen. Zo konden pastoors en socii elkaar ondersteunen en iets van een gemeenschappelijk, kloosterlijk leven leiden. Vgl. AAT, IV, 135/1 *Inventarissen*, 115 (19-6-1610, 1617), 5r en IV, 137/1 *Inventarissen*, 513/5 (28-8-1635), 3v en 525 (8-7-1641), 1r en 1v. Wichmans' voorganger in Mierlo, Theodoor Verbraecken, had een knecht en twee meiden, echter geen socius. Zo ook de auteur van de *Syntagma Pastorale*, die in Tilburg drie meiden en een knecht in dienst had.

⁷² Zie AAT, IV, 340/2 *Tilburg*, 327 (*Summaria narratio eorum quae concernunt Pastorum de Tilborgh deducta ex Archivis Tongerloensibus*), p. 10 (5-10-1717) door abdijs-archivaris Christiaan vanden Schilde. *Explicatio statuti de non confitendo extra Ordinem, dum habetur copia confessarii in ordine missa ad Pastores de Tilborgh et Diessen ab Abbate Stalpaerts, causavit turbis inter Confratres foris degentes*. De provinciale statuten werden zo uitgelegd dat de norbertijnen die niet in de abdij woonden (de zgn. *buitenheren*) niet langer hun toevlucht mochten nemen tot biechtvaders buiten de eigen orde. Voor de regelgeving tussen 1620 en 1656, zie J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia circariae Brabantiae',

Een ander voorbeeld is de nauwgezette bespreking van de sinds 1620 verplichte jaarlijkse retraite (recollectio annua) voor norbertijnse parochie-priesters en kapelaans⁷³.

Misschien zijn bepaalde kwesties indirect aanwezig, zo de armenzorg aan de abdijpoort in Tongerlo. Op zogenaamde 'speendagen' kregen de armen een simpele maaltijd en konden ze soms ook rekenen op kleding, kledingstof of geld. Doorgaans klopten slechts enkele honderden per keer aan, maar in tijden van crisis (oorlog, recessie, misoogst) kon hun aantal oplopen tot in de duizendtallen⁷⁴. Wichmans beschrijft een scène uit het leven van de heilige Amadaeus die alle armen zonder nadere controle te eten geeft, omdat hij liever de paar oplichters die zich aandienen voedt dan dat hij door selectiedrift aan de poort echte armen van zijn zorg zou uitsluiten⁷⁵. Is het voorstelbaar dat soortgelijke overwegingen ook in Tongerlo opgang maakten?

C. Wichmans en het katholieke humanisme

Een confrontatie van Wichmans' geschriften met *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw over de opstand* van B.A. Vermaseren⁷⁶ geeft aanleiding tot een interessante overweging. De schrijver van de *Syntagma Pastorale* is een exponent van het late katholieke humanisme in de Zuidelijke Nederlanden en dan vooral in Antwerpen, in de zeventiende eeuw het centrum bij uitstek van de contrareformatie in de Lage Landen. Verschillende argumenten zijn voorhanden: eerst zijn sociale netwerk, dan enkele inhoudelijke aspecten en tot slot de betekenis en rol die hij toekent aan de klassieke schrijvers, onder andere in de *Syntagma Pastorale*.

in *APraem* 17 (1941) p. 8 (1620), p. 41 (1624), p. 63 (1633), p. 88 (1643) en tot slot 20 (1944) p. 158 (1656), telkens in afzonderlijke paginering.

⁷³ AAT, V, nr. 71, hoofdstuk 35, 70r-77v. AAT, IV, 72 *Kloosterobservantie*, omslag A, nummers 2 (*Distributio temporis et actionum quam sibi praefixit Dominus Stalpart Abbas Tongerloensis item recollectiones eius annuae sub Domino Lantmeter direttore eius*) (1625-1626), 3 (*Praxis Annuae Recollectionis*) (na 1620) en 4 (*Methodus Servanda in recollectione Annua a Pastoribus, eorumque vicarijs In caenobio Tongerloensi*) (na 1620). Ontstaan en vormgeving zijn fragmentarisch gedocumenteerd in het Tongerlose abdijsarchief. Uit een ongedateerd archiefstuk blijkt dat Marchants *Virga Aaronis florens* aanbevolen literatuur was voor de retraitanten. Wichmans laat dit onvermeld. Wellicht heeft hij het later, als prelaat, op de boekenlijst gezet.

⁷⁴ Zie KOYEN, 'Tongerlo door de eeuwen heen', p. 30-31.

⁷⁵ AAT, V, nr. 71, 33v-34v.

⁷⁶ Leeuwarden 1981 (2de druk met aanvullingen op de uitgave van 1941), in het bijzonder p. 174-188.

Met Vermaseren in de hand licht allereerst iets op van Wichmans' milieu⁷⁷ en daarbinnen zijn band met de Antwerpse kring van katholieke humanisten. Spin in dit web lijkt zijn naamgever Franciscus Sweertius⁷⁸. Via hem haakt de geboren Antwerpenaar door bestaande familie- of vriendschapsbanden aan bij een geleerdenkring die de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden beslaat en reikt tot diplomaat-schilder Pieter-Paul Rubens en jurist-filosoof Hugo de Groot. Naast deze giganten staat een menigte van minder gekende namen, bijvoorbeeld Ortelius, Van Buchell, Zypaeus en de avontuurlijke priester en aartschertogelijke hofhistoriograaf Gramaye⁷⁹. Onze Tongerloze nobertijn nam daadwerkelijk aan dit netwerk deel en boorde het aan. De bewijzen stapelen zich nog niet heel hoog op, maar wijzen wel in die richting. Het eerste bewijsstuk is zijn brief aan 'onze vriend Gijsbertus Lap van Waveren jurist' in Utrecht met wie hij een interesse voor de heiligenlevens deelde⁸⁰. Na voltooiing van de *Brabantia Mariana Tripartita* in de zomer van 1632 bedankt hij Lap voor toegezonden informatie⁸¹. Deze Noord-Nederlander nu was bevriend

⁷⁷ VERMASEREN, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving*, passim. Wichmans wordt trouwens slechts eenmaal genoemd en wel op p. XLVI in verband met de uitgave van Pontus Heuterus' *Opera Omnia* in 1649 en 1651 (zie hieronder).

⁷⁸ Vgl. AAT, IV, 50 *Vestitiones et professiones et promotiones ad ordines*, A *Doopextracten*, 2 (authentieke kopie 27-1-1641) met SWEERTIUS, *Athenae Belgicae*, p. 149. In de *Athenae Belgicae*, een bio- en bibliografisch woordenboek, werpt Sweertius zich op als Wichmans' peetvader, maar uit diens doopakte blijkt dat dit feitelijk niet het geval is. SM, p. [13-15]. In 1628 schrijft hij 'aan zijn stadsgenoot' (Concivio suo) een 'Sapfische Ode tot de Moeder Gods' (Ad Deiparam Virginem ode Sapphica pro Sabbatismo Mariano).

⁷⁹ Zie A. VAN LOMMEL, 'Berigten aangaande reliquiën van heiligen of h. zaken uit Noord-Nederland ontvoerd. Annis 1582-1630', in *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 7 (1879) p. 90-155, vooral p. 115-149. Gramaye was in de zomer van 1614 betrokken bij de smokkel van het lichaam van de heilige norbertijn abt Frederik uit Friesland naar de premonstratenzer abdij Bonne-Espérance. Tezelfdertijd spande hij zich in voor de heimelijke overbrenging van de heilige Norbertus uit Maagdenburg naar de Zuidelijke Nederlanden, maar zonder succes. Wellicht had hij een hand in de overbrenging van relikwieën van de eveneens Friese heilige abt Siardus vanuit Duitsland naar Tongerlo in 1617.

⁸⁰ BMT, p. 97. Amicus noster Gisbertus Lappius a Waveren Iurisconsul. H.M.J. MÜTER, 'Gijsbertus Lap van Waveren: historicus te Utrecht, 1596-1647', in *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 1 (1959) p. 169-239, vooral p. 188 en 210-211. Uit een ongedateerde brief van Wichmans (tussen 12-9 en 30-11-1632) aan Lap van Waveren blijkt deze bekend met het onderzoek van de Tongerloze nobertijn Willibrordus Bosschaerts naar het leven van de heilige Willibrordus, dat kennelijk onder historici enige controverse uitlokte. Zie ook noot 86. Vanaf 1644 zou Lap materiaal leveren aan de jezuit Bollandus die een jaar eerder in Antwerpen een begin had gemaakt met de *Acta Sanctorum*.

⁸¹ MÜTER, 'Gijsbertus Lap van Waveren', p. 210-211 en BMT, p. [1-17]. In zijn brief (zie ook noot 80) bedankt Wichmans Lap van Waveren onder andere voor inlichtingen over

met zijn protestantse stadsgenoot Aernout van Buchell die op zijn beurt goede relaties onderhield met de Antwerpse kanunnik Aubertus Miraeus⁸² en de theoloog-historicus Franciscus Haraeus. Deze Haraeus kreeg trouwens in 1596 een aanstelling als kanunnik van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch en doceerde tegelijkertijd theologie in de abdij van Tongerlo⁸³. En als de *Opera omnia* van de priester-historicus Pontus Heuterus uit 1649 en 1651 inderdaad aan prelaat Wichmans zijn opgedragen, wijst dat evenzeer op een Antwerpse connectie⁸⁴. Zo ook de artistieke verfraaiing van de abdij⁸⁵. Contacten pleegt hij met de laathumanist Erycius Puteanus die in 1606 de befaamde Leuvense professor welsprekendheid (eloquentia) Justus Lipsius opvolgde⁸⁶.

beroemde inwoners uit de plaats Mierlo, waar hij in 1630 prelaat Theodoor Verbraecken van Tongerlo als pastoor is opgevolgd. Dit materiaal heeft hij verwerkt in de opdracht aan zijn prelaat. Verder schrijft Wichmans dat hij op verschillende plaatsen de bijdrage van zijn pen vriend uitdrukkelijk heeft vermeld (vgl. *BMT*, p. 97) en tot slot nodigt hij Lap uit waar nodig verbeteringen aan te brengen, wellicht met het oog op een nieuwe uitgave. De dankbrief begeleidt een exemplaar van de *Brabantia Mariana*.

⁸² Vgl. Aubertus MIRAEUS of Aubert LEMIRE sec. (1573-1640), *Ordinis Praemonstratensis chronicon: in quo coenobiorum istius instituti per orbem Christianum origines, viri item sanctitate scriptisque illustres fideliter recensentur*, Keulen (Sumptibus Bernardi Gualteri) 1613. Dit werk werd opgedragen aan prelaat Stalpaerts.

⁸³ VERMASEREN, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving*, p. 225. Weerklinkt een verre echo van zijn docentschap in de titel van Wichmans' *Apotheca spiritualium pharmacorum*? Vgl. Franciscus HARAEUS of VERHAER sec. (1555-1631), *Gheestelick medecijnboek*, Antwerpen (By Peeter Beelaert) 1599. Het boek bereidt de lezer voor op de biecht.

⁸⁴ VERMASEREN, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving*, p. XLVI. Door de auteur van dit artikel geraadpleegde exemplaren van beide edities in de bibliotheek van de Universiteit van Tilburg laten deze conclusie niet toe. Pontus HEUTERUS of DE HUYTER sec. (1535-1602), *Opera historica omnia*, Leuven (Typis ac sumptibus Iudoci Coppenii) 1649 en 1651. Heuterus was bevriend met Aubertus Miraeus en met Franciscus Sweertius, wiens broer Robertus begin 17de eeuw plebaan was van de Sint-Jan in Den Bosch en dus mogelijk een bekende van Haraeus. Miraeus' erfgenaam Aubertus van den Eede op zijn beurt was bevriend met Antonius Sanderus die in 1659 een beschrijving maakte van de abdij van Tongerlo, de *Chorographia sacra Tongerloae*. Zie AAT, V, nr. 324.1. Antonius SANDEUS sec. (1586-1664), *Chronographia [sic] sacra Tongerloae*, Brussel (Apud Philippum Vleugartium) 1659, p. 1-79 en CORTHOUTS, *Inventaris van de handschriften*, p. 50 (nr. 80). Sanderus figureert ook in *DVC*, p. 198.

⁸⁵ HOPPENBROUWERS, 'Franciscus Augustinus Wichmans', in *APraem* 70 (1994) p. 237.

⁸⁶ *SOLV*, p. 16-17 (vertaling in het Nederlands van *SM*) bevat een brief van Puteanus aan Wichmans, waarin hij bedankt voor toezending van de Latijnse editie (14-11-1628). Willibrordus BOSSCHAERTS o.praem. (1577-1657), *Diatribae de primis veteris Frisiae apostolis*, Mechelen (Typis Roberti Ilaye) 1650 heeft een andere, aan hem gerichte brief (16-10-1645). Met gezwollen lof eert hij de abdij, de prelaat en vooral het door de Tongerloose veelschrijver Bosschaerts vervaardigde leven over de medewerkers van de heilige Willibrordus, de Friese apostelen. Zie ook *DVC*, p. 195-197. Vgl. *BMT*, p. 507. Puteanus staat

Inhoudelijk knoopt de schrijver van de *Syntagma Pastorale* aan bij het humanisme van de voorbije eeuwen, bijvoorbeeld met de voorstelling van de mens als een *animal sociale*. Bij Fromondus' vraagstuk of een geestelijke beter af is met een dienstmeid of een huisknecht stelt Wichmans vast dat 'de mens een sociaal dier is', waaraan hij trouwens voor eenentwintigste-eeuwse begrippen nog wat vrouwonvriendelijks toevoegt: 'en vooral de vrouw die meer behagen schept in praatjes dan in het alleen zijn'⁸⁷. Gekoppeld aan dit stoïcijnse ideaal van zelfgenoegzaam *solisme* beantwoordt het concept van een van nature sociale mens nog aan een oude humanistische traditie. In de loop van de zeventiende eeuw krijgt het concurrentie van de idee van de *natürliche Ungeselligkeit* van de mens: bij Hugo de Groot (sociaal uit eigenbelang), het Franse jansenisme (onuitroeibare eigenliefde) en Thomas Hobbes (de mens zijn medemens een wolf)⁸⁸.

'In de blinde nacht van het heidendom', aldus de *Syntagma Pastorale*, 'zagen de Filosofen hetzelfde als wat de Bijbel en de christelijke traditie leert'⁸⁹. Maar de waarderende hoofdletter 'F' ten spijt vervullen de klassieke voorbeelden toch vooral een ornamentele functie. Hun soortelijke gewicht laat zich meten met hoofdstuk 1 van Wichmans' *Apotheca spiritualium pharmacorum* uit 1626. Daarin vraagt hij zich af waarom mensen eigenlijk ziek worden. Hij plaatst de doos van Pandora die zowel goede als slechte gaven bevat (oudheid) naast Adam en Eva die door hun hoogmoed de erfzonde veroorzaken (Bijbel) en vervolgens identificeert hij Pandora met de eerste vrouw. Immers, de klassieken hebben uit de Bijbel geput:

Nam veteres Poetas libros Mosis subinde legisse patet exemplo Theodecti tragoediarum scriptoris, qui cum nonnulla ex sacra Iudaeorum Scriptura ad fabulas vellet transferre, temeritatem caecitate luit. Ipse etiam Pythagoras &

in Wichmans' ogen een treetje hoger dan Lipsius: *quod Lipsius antel Egerat, hoc peragit Puteanus. Dignus uterque.*

⁸⁷ AAT, V, nr. 71, 26r. [...] est enim homo animal sociale, et magis femina, quae con-fabulatione plus delectatur quam solitudine. Het vrouwbeeld van de *Syntagma Pasto-rale* verschilt ook op andere punten van het 21ste-eeuwse. Vgl. AAT, V, nr. 69, 20v-21r waar Wichmans uiteenzet hoe in de bijbelse en profane geschiedenis, bijv. bij de Egypte-naren (geen schoeisel geven) en Chinezen (voeten afbinden), meisjes voor zichzelf en hun eer worden behoed: *Serva corpus illarum, integrum, intactum, castum et purum. In eo enim omnis filiae decor et dignitas consistit; praesertim quia eius sexus et aetas fragilis est, et in vitium pronus, multisque ei insidiatores.*

⁸⁸ Vgl. K.-H. GÖTTERT, 'Geselligkeit', in *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* 3, red. Gert UEDING, Tübingen 1996, kol. 907-914, vooral kol. 909-910.

⁸⁹ AAT, V, nr. 71, 54r. *Viderunt id ipsum in caeca nocte genitalitatis Philosophi.*

Plato adeo Mosis dogmata sunt sectati ut Numenius dixerit: Quid est Plato nisi Moses Atticus? Sed utut sit, quo ad rei veritatem descendamus, per supradictam Pandoram quam melius et verius intelligemus nisi primogeniam matrem nostram Evam⁹⁰.

In zijn eerdere boeken⁹¹ en in het handschrift blijkt de klassieke oudheid aan de christelijke traditie ondergeschikt en vertegenwoordigt ze geen zelfstandige waarde. Ze staat dus niet naast of boven het christendom, zoals bij Justus Lipsius nog het geval lijkt⁹². Deze onderschikking plaatst Wichmans binnen de humanistische traditie van zijn tijd: quotes uit de oudheid naast een menigte bijbelcitaten, kerkvaders en -leraren, vroomheidsschrijvers en theologen. Het procédé is vergelijkbaar met dat van een Drexel, Marchant of Fromondus. De 'Filosofen' leveren treffende illustraties, extra argumenten, scherpzinnige observaties of een bon mot bij iets wat langs andere weg — de christelijke leer — al bekend is en afdoende beargumenteerd. De christelijke traditie domineert de klassieke oudheid: historisch (want ouder) en filosofisch (want superieure waarheid). Illustratief is de moraliserende quote uit Horatius, waarmee de auteur van de *Syntagma Pastorale* zijn lezer oproept tot regelmatig biechten opdat die niet aan de zonden ten onder gaat: 'In de nacht staan

⁹⁰ ASP, hoofdstuk 1 (Unde prima morborum scaturigo?), p. 1-8, vooral p. 2. 'Want dat de oude dichters dikwijls de boeken van Mozes hebben gelezen blijkt uit het voorbeeld van de tragedieschrijver Theodectus die zijn onbezonnenheid met blindheid goedmaakte, toen hij vele zaken uit de heilige joodse geschriften wilde overbrengen naar zijn tragedies. Ook Pythagoras zelf en Plato hebben zozeer de leerstukken van Mozes nagevolgd, dat Numenius zou zeggen: Wat is Plato anders dan een Griekssprekende Mozes? Maar hoe het ook zij, hiermee dalen we af tot de kern van de zaak, want bovengenoemde Pandora begrijpen we beter en meer waarachtig als onze eerst geschapen moeder Eva.'

⁹¹ Zie bijv. ASP, hoofdstuk 1, BMT, p. [19 en 20] en SM, hoofdstuk 6 (Fons Sabbaticus Divae Virgini appropriatus), vooral p. 53-56. In de SM wil hij laten zien dat de omschrijving 'zaterdagse bron' zeer passend is voor de Heilige Maagd Maria. Hiertoe haalt hij uit tweede hand klassieke auteurs aan die natuurlijke bronnen in hun geschriften aan de orde stellen.

⁹² VERMASEREN, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving*, p. 181-184. In Lipsius ziet Vermaseren de laatste representant van de ware humanistische traditie met haar stoïcijnse ethiek — een praktische levensfilosofie die zich laat verzoenen met het christelijke geloof, maar die Lipsius veel belangrijker achtte voor het goede leven dan de christelijke leer. Wichmans' visie strookt niet met die van Lipsius, want het heil van de mens ligt bij de navolging van de heiligen, niet bij dichters, orators of filosofen, en, voor wat dat betreft, evenmin bij theologen. Een citaat uit zijn RCR in DVC, p. 161 laat dit zien: Qui vult evadere Poëta, legit Virgilium. Qui Orator, Ciceronem. Qui Philosophus, Aristotelem. Qui Theologus, Aquinatem. Ita qui vult esse Sanctus, legat et imitetur vitas et exempla Sanctorum.

boeven op om mensen te vermoorden; zou je je niet vermennen om jezelf een dienst te bewijzen?'⁹³

Ruimdenkendheid en verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden kenmerkten de Antwerpse, 'post-lipsiaansche' humanisten⁹⁴. Deze kwaliteiten zijn ook bij Wichmans aanwezig, althans wanneer hij niet van doen heeft met de protestantse reformatie — 'dat pestbrengende vuur' (ignis ille pestifer)⁹⁵. Een open houding blijkt uit het aanhalen van auteurs die niet in het eigen straatje passen⁹⁶ en uit de steun voor Heuterus' *Opera Omnia*, want diens benadering is in tegenstelling tot zijn tijdgenoten — aldus Vermaseren — objectief. Sporen van die genuanceerdheid zijn ook in de *Syntagma Pastorale* aanwezig⁹⁷. Andere, losse elementen kunnen hem in de humanistische traditie plaatsen, zo het genre van het encyclopedische boek dat hij beoefende⁹⁸ en zijn historische methode⁹⁹. Opvallend, maar dit

⁹³ AAT, V, nr. 71, 65v. Ut iugulent homines, surgunt de nocte latrones./ Ut te ipsum serves, non expergisceris? HORATIUS, *Epistularum Liber Primus*, brief 2, r. 32-33.

⁹⁴ VERMASEREN, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving*, p. 181-184.

⁹⁵ BMT, Epistola Dedicatoria, p. [9]. Vgl. [V.A.M. BEERMANN], 'De invoering van de Hervorming te Tilburg', in *Taxandria* 15 (1908) p. 200-220, vooral p. 205. De predikant van Tilburg Arleboutius schrijft over een ervaring met Wichmans op 30-10-1633: En ik stont alleen onder dien hoop, als onder rasende Wolven: nogtans en deden sy my niet quaats, hoewel de Paap van Gramschap raasde en alsoo ik iets tegen hem in bragtte, daar hy met goede reeden niet veel op wist te antwoorden, so hief hy sijn vuyst op, seggende, dat hy my slaan soude, so sijn handen niet te hylig en waaren.

⁹⁶ SM, p. 56-57 wijst op de *Historia Naturalis* van Plinius de Oudere, die 'arglistig anti-mariaans' (vecors Anti-Marianus) wordt gedoopt.

⁹⁷ Zie VERMASEREN, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving*, p. 164-165, 169-170 en 173. In tegenstelling tot een aantal historici van zijn tijd geeft Heuterus ook de Bourgondische bastaarden die in de geschiedenis een belangrijke rol hebben gespeeld hun welverdiende plaats. Ook in verband met de Opstand in de 16de eeuw blijkt hij tegen-draadser. Hij bevestigt de legitieme rechten van koning Filips II, maar keurt zijn beleid af. Wat Wichmans over de Opstand dacht bleef onbekend, maar zich beroepend op Strada's *De Bello Belgico* vermeldt hij in AAT, V, nr. 71, 35r een ontmoeting tussen koning Filips II en zijn halfbroer Jan van Oostenrijk — Don Juan. Deze was een bastaardzoon van keizer Karel V (Joannem Austriacum fratrem suum, Caroli patris sui filium naturalem).

⁹⁸ ASP, BMT, DES en AAT, V, nrs. 69 en 71, vooral de hoofdstukken 1-15. Zie ook DVC, waarvan Wichmans de geestelijke vader, coauteur en coredacteur was.

⁹⁹ BMT, Lectori Mariano, p. [18 en 19]. Met de oudste gedenkschriften en archieven wil Wichmans zijn lezer geloofwaardige, betrouwbare informatie geven, niets fabelachtig of apocrief, maar enkel wat na ijverige discussie, op gezag van gerespecteerde schrijvers of met beëdigde verklaringen onderbouwd blijkt. Hij is daar niet altijd in geslaagd. Om de Mariadevotie in Butsel (B) te bevorderen werd een valse kroniek samengesteld, die Wichmans goedgelovig heeft verwerkt. Zie F.V. VAN GENECHTEN, 'Kritische analyse van de legende nopens de oorsprong van de eredienst van O.L. Vrouw van Sterre-Borne te Butsel en van historische gegevens die daarmee verband houden', in *Eigen Schoon en De Brabander* 57 (1974) p. 112-121.

geldt alleen voor de ene brief aan Lap van Waveren, is de beknoptheid en verzorgde stijl die aansluiten bij de mode van zijn tijd¹⁰⁰.

Met de dood van Justus Lipsius in 1606 verwordt het zeventiende-eeuwse humanisme, aldus Vermaseren, tot 'een spel met uiterlijkheden'. Ook constateert hij een 'welbewust teruggrijpen op de middeleeuwen', terwijl 'de beeldende kunst meer de vorm dan de inhoud van het verdwijnende tijdperk' krijgt¹⁰¹. Wichmans heeft zijn deel daaraan en zo beroept hij zich vaak op exorbitante, middeleeuwse wonderverhalen, echter in geringere mate in de *Syntagma Pastorale*. Dit diepgewortelde wondergeloof, 'mirakelzucht' lijkt een beter woord¹⁰², onderscheidt hem niet alleen van de voorbije periode en de seculiere clerus van zijn tijd, maar droeg ook bij tot een klimaat waarin meer en minder wondervreugdige Tongerloze norbertijnen onderling de nodige conflictstof vonden¹⁰³. Niettemin, de 'holle retoriek en woordverspilling' die Vermaseren aan Puteanus toeschrijft¹⁰⁴ moet hem in het handschrift worden ontzegd. Dat heeft te maken met zijn praktische bedoeling, namelijk een leidraad geven voor zielzorgers op het platteland.

D. De ideale norbertijnse parochieherder in de *Syntagma Pastorale*

1. Het pastoraat — *Weinig in tel?*

Ergens wekt de *Syntagma Pastorale* de indruk dat sommige zeventiende-eeuwse norbertijnen zich met tegenzin van hun taak kweten, want de auteur, Antwerpenaar van geboorte, heeft veel woorden nodig om de 'roemloze' plattelandszielzorg als verplichtend voor te stellen. Het plichtkarakter wordt door Wichmans met verschillende motieven

¹⁰⁰ Zie A. NOE e.a., 'Humanismus', in *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* 4, red. Gert UEDING, Tübingen 1998, kol. 39-40. Deze stijl werd populair door Lipsius' leerboek *Epistolica institutio* en de uitgave van diens brieven. De brieven heeft Wichmans eind jaren '20 bestudeerd. Zie AAT, IV, 136 *Inventarissen*, 474 (1628), 1v en 489 (1629), 1v. In zijn boekeninventarissen vermeldt hij Lipsius' uitgegeven brieven. Respectievelijk [Lipsij] *centuriae epistolarum* en Lipsij *Epistolae*.

¹⁰¹ VERMASEREN, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving*, p. 181-184. Vermaseren blijkt niet onder de indruk van de 17de-eeuwse humanisten en zeker niet van de Antwerpenaars onder hen.

¹⁰² Voor Wichmans' mirakelzucht, zie CASPERS, 'Tegen de pest en tegen de ketter's', p. 266-272, vooral p. 269-270.

¹⁰³ Vgl. HOPPENBROUWERS, 'Adriaenken Marcelissen uit Tilburg'.

¹⁰⁴ VERMASEREN, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving*, p. 183 beroept zich op Th. Simar, biograaf van Puteanus.

omkleed. Met het bijbelse kerstverhaal illustreert hij de speciale uitverkiezing van het platteland, want het kind Jezus zelf komt ter wereld buiten Betlehem (non in urbe civiliter natus) 'als ware hij een boerenzoon' (quasi rusticanus puer)¹⁰⁵. En al zouden sommigen het pastorale handwerk als weinig prestigieus ervaren, Christus, leert de *Syntagma Pastorale*, heeft zijn bloed óók vergoten tot verlossing van de arme boerenzielen¹⁰⁶. Voortzetting van dit heilswerk blijkt bovendien meer profijtelijk dan in de stad, want:

Sic haec simplices rusticorum animulae, ut plerimum capaciores sunt veritatis, quam illae civium robustae, quae vel suis vel alienis fraudibus circumventae, vix sese aliquando ad veritatem discendam expediunt, spinis huius saeculi ad-instar erici involutae¹⁰⁷.

De traditionele tegenstelling tussen stad en land (sinds de Griekse oudheid een literair thema) spreekt hier duidelijk een woordje mee¹⁰⁸. De gelovigen in het (groot)stedse milieu zijn geleerd en goed gemanierd, en daar gloort roem voor de priester die zelfs vorsten en prinses bedient. Buiten de stad echter zijn de mensen 'minder ontvankelijk voor hogere dingen', 'zonder hoop zich iets op aarde te verwerven' en 'de wereldse raadszaal' — niet de hemelse — 'is voor hen gesloten'¹⁰⁹. Ze voelen zich zelfs veracht¹¹⁰. Hoe dan ook, de toewijding aan deze boerenbevolking is 'als het ware de enige nalatenschap aan de premonstratenzer familie'¹¹¹. Dat erfgoed moeten de norbertijnen, familieleden in de eerste graad, dankbaar in ontvangst nemen:

et ex justo seu legitimo patrimonio, humilibus Divi Norberti filijs, volupe esse debet, inter rudes et simplices inglorios reputari, illis se totos inpendere,

¹⁰⁵ AAT, V, nr. 69, 102v-103r.

¹⁰⁶ AAT, V, nr. 69, 104r. Zie ook *BMT*, p. 681. [...] rusticanas animas, aequae Christi sanguine redemptas [...].

¹⁰⁷ AAT, V, nr. 69, 102v en volgende. 105r: 'De zieltjes van de landslieden zijn zo eenvoudig dat ze veel meer in staat zijn tot de waarheid dan de stevige zieltjes van de stedelingen die in zelfbedrog of dat van anderen zijn verstrikt en, gelijk een egel, door de prikkels van deze wereld omwikkeld. Daarom kunnen ze zich zelden daarvan bevrijden om de waarheid te leren kennen.'

¹⁰⁸ Zie bijv. AAT, V, nr. 69, 103v en volgende.

¹⁰⁹ AAT, V, nr. 69, 105r. [...] rerum sublimium minus capaces; absque spe lucri alicuius terreni [...] en 119v: Curia pauperibus clausa est, non coelum ut in aula ultimus hic pauper, sic ibi primus erit.

¹¹⁰ AAT, V, nr. 69, 128r-v.

¹¹¹ AAT, V, nr. 69, 104v. Certe haec simplicium rudiumque instructio haereditario cure, tamquam unicum Praemonstratae familiae patrimonium, a Sanctissimo Patre nostro ad nos devolutum est. — Deze passage is vrijwel identiek aan *BMT*, p. 681.

illorum saluti procurandae, omnem laborem et molestiam lubenter et alacriter subire¹¹².

Zoveel wordt in het handschrift duidelijk: de gang naar de parochie is geen triomftocht. Wichmans wijst het beoogde lezerspubliek op zijn zware taak en het ogenschijnlijk uitblijven van een beloning, namelijk: bekering van de zielen en respect voor zo'n moeizaam werk. In hoofdstuk 1 troost hij de dorpspriesters met het volledig vruchteloze werk van Noach vóór de zondvloed¹¹³ en in hoofdstuk 3 geeft hij Mozes ten voorbeeld. Deze oudtestamentische wetgever onderwijst het volk van Israël, terwijl hij, net als de norbertijnen zelf, persoonlijke spiritualiteit verbindt met een pastoraal ideaal: 'Op de berg Sinaï verkeerde hij met God en in het kamp leerde hij Gods wet aan het volk, catechiseerde, maakte verwijten, raadde af'¹¹⁴. En Mozes' ijver liet nooit na, zelfs niet als het resultaat van zijn werk in geen verhouding stond met de geleverde inzet. Deze bijbelse voorgangers indachtig drukt Wichmans de zielzorgers op het hart dat de verdienste voor alle arbeid ligt in de vasthoudende inspanning voor het catechetische werk en niet in het resultaat ervan. Dus, wanneer het effect gering blijkt, is de (hemelse) beloning juist groter dan wanneer de parochieherder lof krijgt toegezwaid of zijn arbeid aanzienlijk resultaat oplevert. Bovendien, of en welke successen worden geboekt, dat ligt in Gods hand¹¹⁵.

2. Norbertijnse pastorale identiteit

De pastorale roeping van de zeventiende-eeuwse, Brabantse norbertijnen wordt door Wichmans treffend samengevat met een nieuwtestamentisch citaat: 'Wees een voorbeeld voor de gelovigen, in woord, levenswandel, liefde, geloof en kuisheid. Span u in voor uzelf en de leer, en laat daarin niet af. Zo redt ge uzelf en wie u toehoren'¹¹⁶. Het nastreven van het eigen

¹¹² AAT, V, nr. 69, 105r-v. 'En vanwege dit rechtmatige of wettige erfgoed moet het de nederige zonen van de H. Norbertus aangenaam zijn dat ze onder de ongeletterde en eenvoudige mensen voor roemloos worden aangezien, zich geheel aan hen wijden, en iedere arbeid en last om hun heil te verwerven bereidwillig en opgewekt ondergaan.' De tekst verdubbelt met kleine toevoegingen *BMT*, p. 682-683.

¹¹³ AAT, V, nr. 69, 13r. At quo fructu tot annis continuis Catechizavit Noëmus? Praeter cavillationes et risus, nullo; ut in consolatoriam gratiam hodiernorum Catechistarum illud.

¹¹⁴ AAT, V, nr. 69, 18r. in [...] monte Sinai cum Deo versando, et in castris populum, Dei legem edocendo, catechizando, increpando, dehortando.

¹¹⁵ AAT, V, nr. 69, 18v.

¹¹⁶ AAT, V, nr. 71, 18r. Exemplum esto fidelium, in verbo, in conversatione, in caritate, in fide, in castitate. Adtende tibi et doctrinae, insta in illis. Hoc enim faciens et te ipsum salvum facies et qui te audiunt (1 Timoteus 4,12.16).

zielenheil — het primaire doel van het kloosterlijke leven — krijgt concreet gestalte in de parochiezielzorg of, anders gezegd, de norbertijn daalt neer van de spirituele hoogtes van de Sinaï naar het pastoraat aan de voet van de berg. In de *Syntagma Pastorale* vormt deze brede, niet tot de premonstratenzers beperkte roeping de achtergrond voor het profiel van de ideale, norbertijnse zielenherder. Deze profielschets omvat drie elementen die eigen zijn aan het elan van de katholieke reformatie (1550-1650), maar die de zeventiende-eeuwse koorheer van Tongerlo duidelijk terug herkent in het leven van de heilige ordestichter Norbertus (ca. 1080-1134). Een premonstratenzer plattelandszielzorger richt zich op de verheffing van de arme en ongeletterde boerenbevolking, bestrijdt de eucharistische ketters van zijn tijd en bevordert de Mariaverering. Dit zelfbeeld verklaart bovendien het oudtestamentische motto op de titelpagina van het handschrift: ‘De kinderen roepen om brood, maar niemand breekt het voor hen’¹¹⁷. De premonstratenzers zijn geroepen om met het altaarsacrament die gelovigen te bedienen, die door andere parochiepriesters worden genegeerd en miskend, en die bovendien worden bedreigd door de dwaalleren van de reformatie.

De volumineuze *Syntagma Pastorale* — ‘over het onderwijs aan de armen, de ongeletterde boerenbevolking, en de kinderen’ — is speciaal bedoeld voor de zielenherders die buiten de stad in de provincie werken. Deze thematiek van bijzondere zorg voor de boerenbevolking behoort vijf eeuwen na de stichting van de orde (1120) uitdrukkelijk tot de eigen identiteit. Immers, Norbertus zelf wilde de kerk te hulp komen door de arme en ongeletterde plattelanders te onderwijzen, die door hun priesters niet ‘met oprecht geloof en ijver’ (vera pietate et zelo), maar slechts ‘plichtmatig’ (perfunctorie) werden bediend¹¹⁸. Omdat hij zijn naasten te hulp schoot, toen anderen dat nalieten, geeft Wichmans hem de eretitel ‘onze Samaritaan’ (Samaritanus noster) en noemt hem ‘een hel lichtende ster in de nacht van de gekwelde kerk’¹¹⁹. Trouwens, met deze focus op het boerenland en zijn weinig subtiele bewoners wil hij ook het eigen

¹¹⁷ AAT, V, nr. 69, [1v]. Parvuli petierunt panem, et non erat qui frangeret eis (Klaagliederen 4,4). Dit thema van brood vragen en brood breken keert her en der in het handschrift terug. Nr. 69, 9r: i.v.m. de uit de Meierij verjaagde priesters. Nr. 69, 103v, 105r met ingeplakte toevoeging van Wichmans, r en nr. 71, 16v: i.v.m. Norbertus die de door hun priesters verwaarloosde plattelandsbevolking te hulp schiet. Nr. 71, 34v: i.v.m. de heilige Amadaeus die de armen voedt.

¹¹⁸ AAT, V, nr. 69, 105r, ingeplakte toevoeging van Wichmans, r.

¹¹⁹ Respectievelijk AAT, V, nr. 69, 104r en 96r. Propagavit sane Romanae sedis eximius propugnator, qui occidentis Ecclesiae nocti ceu sidus lucidissimum illuxit.

karakter van de norbertijnse pastorale opdracht aantonen en eigentijdse criticasters die deze roeping ontkennen de mond snoeren¹²⁰. In het handschrift gebeurt dat in heftigere bewoordingen dan tien jaar eerder in de *Brabantia Mariana Tripartita*¹²¹. Een laatste, eveneens actuele, maar materiële reden is deze: veruit de meeste norbertijnse parochies lagen op het platteland. De zeventiende-eeuwse voorstelling van de heilige Norbertus als *boerenapostel*¹²² laat ondertussen onverlet dat hij toch iets van een echte stadsmens had: geboren te Gennep leefde hij in Xanten en was aartsbisshop van Maagdenburg. De *Syntagma Pastorale* zelf merkt op dat de premonstratenzers niet uitsluitend in de provincie werken¹²³.

Een tweede element van de norbertijnse pastorale identiteit is de strijd tegen de ketterij. Hier tekent Wichmans het portret van een onverschrokken Norbertus die in 1122 de eucharistische ketter Tanchelmus en de Adamieten in Antwerpen bestrijdt. Gewapend met het altaarsacrament als de ark van het verbond, de Schelde als de Jordaan en Antwerpen als zijn Jericho gaat hij hen als een nieuwe Jozua te lijf. Als een 'tweede Hercules' (novus Hercules) onthoofd hij het veelkoppige monster van de ketterij¹²⁴. Er blijkt een duidelijke overeenkomst tussen de twaalfde-eeuwse dwaalleren en het optreden van Norbertus aan een kant en de protestantse reformatie en de pastorale ijver van de zeventiende-eeuwse norbertijnen aan de andere. Ook op dit punt moeten zij het voorbeeld van hun ordestichter opnieuw in de praktijk brengen¹²⁵. Wat de

¹²⁰ Zie ook noot 32.

¹²¹ Zie bijv. AAT, V, nr. 69, 104v en nr. 71, 4r. Wichmans vergelijkt hen respectievelijk met de oudtestamentische koning Achab die zijn buurman Naboth vermoordde om zijn hand op diens wijngaard te leggen (instar Achab) en met de ketter die hekelen wat ze niet begrijpen (Haereticus proprium est ut carpant quod non capiunt).

¹²² Het is de eretitel van de stichter van de Nederlandse Christelijke Boerenbond (1896) Gerlachus van den Elsen (1853-1925), norbertijn van de Abdij van Berne te Bernheezee (NL).

¹²³ AAT, V, nr. 69, 104r.

¹²⁴ AAT, V, nr. 69, 96r en nr. 71, 45v. Vgl. Joannes Chrysostomus VANDER STERRE o.praem. (1595-1652), *Vita S. Norberti canonicorum Praemonstratensium patriarchae Antverpiae apostoli archiepiscopi Magdeburgensis ac totius Germaniae primati*, Antwerpen (M. Bunol) z.j., afbeelding 21, alwaar Tanchelmus als Medusa staat afgebeeld. De vergelijking met Antwerpen is ook historisch interessant, omdat de stad tot ver in de 16de eeuw veel protestantse inwoners telde. Zie bijv. Alfons K.L. THUIS, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de kerk in contrareformatorisch Antwerpen*, [Turnhout] 1990.

¹²⁵ AAT, V, nr. 71, 6r-v. Op de achtergrond speelt de discussie met theologen die ontkennen dat de orde een eigen doel en identiteit heeft. Zie ook *DHO*, p. [7-19] waaruit Wichmans citeert. Hij beschrijft de plaats van zijn orde tussen andere, nieuwe en oude kloosterorden in heilshistorisch perspectief. Norbertijnen, dominicanen, franciscanen en

oorzaken van de ketterijen betreft, steekt het handschrift de hand ook in eigen, rooms-katholieke boezem, en vermeldt: leefwijze, onkunde en gebrek aan inspanning bij de geestelijkheid voorafgaand aan de hervorming in de zestiende eeuw. Luther, Calvijn en de overige reformatoren noemt de auteur 'even zouteloos als wandluizen die bij leven bijten, maar na hun dood stinken'¹²⁶. De tegenstelling tussen ware leer en ketterij loopt als een rode draad door de *Syntagma Pastorale* en begint in hoofdstuk 1 met Kaïn en Abel. Beiden kregen van hun ouders geloofs-onderricht, maar met Kaïn verschijnt 'de eerste aartsketter' (primus haeresiarcha) in de heilsgeschiedenis, en met Abel de eerste 'voorloper-martelaar' (protomartyr)¹²⁷. Het laatste aspect betreft de bevordering van de Mariaverering, waarvoor Wichmans zich in woord en daad, in gebed en geschrift heeft ingezet¹²⁸. Hoofdstuk 29 van het handschrift is gewijd aan het opwekken van een bijzondere affectie voor Maria bij de parochianen.

Daarnaast, om effectief in de parochie te kunnen optreden, formuleert de *Syntagma Pastorale* ook verschillende praktische kwaliteiten van algemene aard, waarover de zielzorger, norbertijn of niet, moet beschikken. Belangrijk blijken het juiste spreken tegen de onderdanen, voorbeeld zijn voor anderen en de juiste afstand tot de gelovigen en hun leefwereld.

3. Het juiste spreken: leeuw en lam in de parochie

'Vanwaar komt ge, duivel?' Een heidense boer loopt over een landweg, terwijl hij een zware takkenbos op zijn schouders meezeult. Zijn pad kruist dat van een 'onvolmaakte' leerling van de heilige Macarius die hem de verwensing toevoegt. De heidense duivel blijkt weinig gecharmeerd van zoveel grofheid, geeft de monnik een fikse aframmeling en laat hem zwaargewond achter. Na deze, voor de kloosterling onfortuinlijke ontmoeting, loopt de man de meester van de leerling, Macarius zelve tegen het lijf. Nu klinkt een veel vriendelijker begroeting. 'God zal u behoeden, goede landsman', wenst de heilige hem toe. Menselijkheid en goedertierenheid sorteren meer effect, want de zeer verbaasde man bekeert zich tot

jezuïeten bijvoorbeeld ontstonden om de ketterijen van hun tijd te bestrijden. Hij wil zo de blijvende actualiteit van de norbertijnen aantonen. Zie ook noot 32.

¹²⁶ AAT, V, nr. 71, 58r. [...] ortae sunt haeresis Lutheri, Calvini et ceterorum, qui insulsi similes sunt cimicibus, ait Maldonatus. Vivi enim mordent, mortui autem foetent.

¹²⁷ Vgl. AAT, V, nr. 69, 11r.

¹²⁸ Ook hier meerdere argumenten tegen de criticasters. Zie ook noot 32.

het christendom en wordt monnik¹²⁹. Met dit afschrikwekkende maar tegelijkertijd bemoedigende voorbeeld wil de schrijver van de *Syntagma Pastorale* de dorpsgeestelijkheid ertoe bewegen hun onderdanen respectvol te bejegenen. Immers, zo stelt hij vast, de minzaamheid vermeerderd de vrienden, verzacht de vijanden en toont de kwaliteiten van de vriendelijke mens die zich op het hogere richt¹³⁰.

Wat er ook gebeurt, minzaamheid en vriendelijkheid tegenover de parochianen zijn zeer belangrijke kwaliteiten van de zielenherder, want ze leiden, zoals blijkt uit het zojuist aangehaalde voorbeeld, tot grote 'geestelijke vrucht' (spiritualis fructus). Tegelijkertijd is het een moeilijke opdracht, want in de praktijk valt het velen zwaar zich aan de zeden van de ongeletterde plattelanders aan te passen¹³¹. In het dagelijkse contact gaat het er om om niet te vleierig, maar ook niet te venijnig uit de hoek te komen, niet alleen in een gesprek maar ook in daden en bij de plichtsvervulling:

Adfabilitas igitur est virtus quae procurat ut conversatio nostra cum proximis in rebus serijs sit grata, et talis qualem esse decet, spectata conditione nostra, personarum quibuscum agimus, negotiorum, et reliquis circumstantijs, ita ut neque nimis blande, neque nimis aspere in congressibus nostris nos geramus¹³².

Maar niet ieders karakter is even geschikt. Zo zijn er vleiers, merkt Wichmans op, die door overdaad of door een gebrek hun medemens willen bekoren. Er zijn *blandi* die vleien uit een behoefte om te behagen en *adulatores* die dat doen uit opportunisme. Weer anderen voelen weinig aandrang tot bevalligheid. Ze zijn overal even lastig, passen zich niet aan,

¹²⁹ AAT, V, nr. 71, 44v. Imperfectus quidam Sancti Macarii discipulus, cum occurret cuidam gentili lignorum faesae onusto, aspere ac duriter ei dixit: Unde venis diabole? Gentilis vero ex asperitate indignatus, graviter Monachum vulneravit. Sed paulo post occurrente eidem ipso Sancto Macario, eorum quae acciderant ignaro, amanterque et humaniter eidem dicente, Salvete te Deus, boni agricola.

¹³⁰ AAT, V 71, 45r. *Verbum dulce multiplicat amicos et mitigat inimicos, et lingua eucharis (seu grata) in bono homine abundat?* Et iuxta doctrinam Sapientis: *Responsio mollis frangit iram: sermo durus suscitatur furor.* Notandum vero quod tria hic conglomeret Siracides, quae veluti fertiles fructus ex lingua gratiosa seu benigna adfabilitate proveniunt. Deze opzet is, zoals hierboven uitgelegd, ontleend aan Drexel die zijn uitgangspunt neemt bij Jezus Sirach 6,5. Zie DREXELIUS, *Tobias morali doctrina illustratus*, p. 258.

¹³¹ AAT, V, nr. 71, 44r. Nadrukkelijk noemt hij het ziekenbezoek dat hij niettemin slechts kort behandelt. Wichmans geeft vooral voorbeelden van schietgebeden, bijbelse en liturgische teksten die de zielzorger tegen een zieke of stervenden kan zeggen.

¹³² AAT, V, nr. 71, 44r. 'De minzaamheid is dan de deugd die er voor zorgt dat onze omgang met de naasten in serieuze zaken welgevallig is, en, zoals het behoort, afgestemd op onze levensstaat, op die van de mensen met wie we omgaan, op onze bezigheden, en in alle overige omstandigheden. Zodat we ons niet te vleierig en niet te scherp gedragen in onze contacten.' Deze passage is ontleend aan: LESSIUS, *De justitia et jure*, p. 690b (nr. 47).

zijn lichtgeraakt, scherp van tong en spreken 'met bijtende spot' (mordacissimo aceto). Juist die laatste categorie is minder geschikt om onder de arme en ongeletterde boerenbevolking te werken¹³³. Venijn geldt in de *Syntagma Pastorale* als een nog groter gebrek dan vleierij. Van node is immers een nederige en uitnodigende houding, geen hoog-van-de-toren-mentaliteit, geleerddoenerij of misantropie¹³⁴, want vele parochianen hebben tijdens hun aardse leven juist de steun van hun dorpspriester nodig die hen zo tot een moreel oprecht leven leidt:

Tales enim in sua paupertate et miseria, blanda consolatione Pastorum suorum, quos instar patrum habent, sublevandi sunt, et ad virtutem vinculis caritatis trahendi¹³⁵.

De minzaamheid moet de geest totaal overwinnen, net zoals Falernische en Kretenzer wijn via de keel en de muzieknoden via de oren de geest binnendringen¹³⁶. En wil de zielzorger dat zijn medemensen hem goedgezind tegenover staan, dan moet hij aangenaam spreken, minzaam en menselijk zijn met allen, zachtmoedig. De 'lieflijke taal is' immers 'de moeder van de welwillendheid'¹³⁷. Het is, zeg maar, het Trojaanse paard om de harten van de gelovigen binnen te dringen:

Hac via eorum animos nobis devinciamus, devinctosque ad honestae ac Christianae vitae exercita facilius deducamus¹³⁸.

Ook hier dient de zielzorger het voorbeeld van de heilige Norbertus indachtig te blijven, over wie in de liturgie wordt gezongen: 'Opgewekte aanblik, vriendelijk gezicht, welbespraakt, vreedzaam van doen en minzaam in de omgang'¹³⁹. Alles uiteraard met behoud van het priesterlijke decorum¹⁴⁰.

¹³³ AAT, V, nr. 71, 44v. [...] quod genus hominum ad regendas animas, maxime pauperum et rudium agricolarum, minus est idoneum.

¹³⁴ Zie AAT, V, nr. 71, 46r, 54v en 59v.

¹³⁵ AAT, V, nr. 71, 44v. 'In hun armoede en ellende moeten ze door de innemende vertroosting van hun zielenherders, die ze tot vader hebben, worden bemoedigd en gevoerd tot de deugd van de christelijke liefdesband.'

¹³⁶ AAT, V, nr. 71, 46r-v.

¹³⁷ AAT, V, nr. 71, 45r. Nimirum suavi loquentia mater est benevolentiae. Alios tibi cupis benevolos? Sis tu illis suaviloquus mel oris liberalissime sparge. Adfabilis et humanus sis cum omnibus. Oportet enim mansuetum esse ad omnes.

¹³⁸ AAT, V, nr. 71, 44r. 'Langs die weg verplichten we hun zielen aan ons, en deze verplicht zijnde leiden we makkelijker tot de uitoefening van een eerzaam en christelijk leven.'

¹³⁹ AAT, V, nr. 71, 45v. Erat enim vir Dei Norbertus aspectu hilaris, vultu serenus, sermone facundissimus, conversatione placidus, convictu adfabilis. Uit het responsorium van de eerste vespers, zie C.A. VAN LIEMPD, 'De lotgevallen van het St. Norbertus-officie', in *APraem* 10 (1934) p. 48-90, vooral p. 55-56.

¹⁴⁰ AAT, V, nr. 71, 44r. Zie voetnoot 132 en hieronder paragraaf D.4.

Het is dus geen gemakkelijke opgave altijd minzaam en vriendelijk te zijn. Ook voor iemand die wél de juiste toon weet aan te slaan blijft het een waar en ernstig stukje evenwichtskunst. De zielzorgers verkeren immers onder luidruchtige, indiscrete en onredelijke plattelanders en daardoor spreken ze soms van de weeromstuit zelf een weinig scherp¹⁴¹. Om nu te voorkomen dat ze uit teleurstelling hun onderdanen met gelijke munt terugbetalen, moeten ze zich het volgende goed voor ogen stellen:

Agendum tibi est cum homine inhumano, agresti, tetrico, difficili, acerbo, inimiti (quales nimis-quam multi inter rusticos) a quo vix quispiam suavius mitiusque verbulum impetret. Ergo nec tu ab eo rosas aut mella expectes¹⁴².

Deze scherpe hardheid van de plattelander, zijn bijtende gal en boeren onmenselijkheid moet de parochieherder overwinnen met 'hemelse honing' (caelesti melle), 'de zoete melk van uw lieflijke taal' (lacte tuae suaviloquentiae) en 'zachte olie van de toegevendheid' (molli oleo lenitatis), want een christen mag kwaad niet met kwaad vergelden. Het kwaad overwint hij met het goede¹⁴³:

Ergo si inpoliti, horridi, insuaves, rustici, inmites, barbari, oris ferrei haberi nolumus, nec simus. Sed simus qualis Democritus requirebat: *Intus melle, foris oleo pleni*¹⁴⁴.

Wordt dit gebod gebroken, dan 'worden we', aldus Wichmans, 'uit de school van Christus verwijderd' (e schola Christi proscibemur)¹⁴⁵.

De dorpspriester moet dan wel met alle soorten mensen overweg kunnen¹⁴⁶, toch is hij geen doetje. Respect voor de deugd van de minzaamheid

¹⁴¹ AAT, V, nr. 71, 47r. Quis semper mella loquatur, et quis semper adeo ad amussim mitis sit? Multi sunt qui turbant. Rustici indiscreti sunt, rudes sunt, irrationabiles sunt, vix ulla consideratione utuntur, et subinde alys mersi cogitationibus paululum asperius loquimur. Quis sic in numerato habent verba, sua omnia? Quis ista usquemquaque semper ad perpendiculum faciat? Hoc, o bone, artis est, cui graviter studendum.

¹⁴² AAT, V, nr. 71, 47r-v. 'Ge hebt van doen met een onmenselijke mens, boers, onvriendelijk, moeilijk, ruw en hardvochtig (die ge zeer vaak onder de plattelanders aantreft) en van wie ge amper een zoet of zacht woordje zult verkrijgen. Ge hoeft daarom geen rozen of honing van hem te verwachten.'

¹⁴³ AAT, V, nr. 71, 47r-48r.

¹⁴⁴ AAT, V, nr. 71, 47v. 'Dus, al zijn ze onbeleefd, onbeschaafd, onvriendelijk, boers, hard, barbaars, toch willen we niet voor hardvochtig aangezien worden of het zijn. Maar laten we zijn zoals Democritus het verlangde: *Van binnen honing, van buiten olieacht.*'

¹⁴⁵ AAT, V, nr. 71, 47v.

¹⁴⁶ AAT, V, nr. 69, 17v. Doceat enim in iisdem Sanctus Paulus quae sint veri Pastoris munia, atque etiam qualiter cum omni hominum genere sese gerere debeat.

sluit niet uit dat hij streng optreedt, indien nodig¹⁴⁷. En het is vaak nodig. Wel moet hij daarbij het voorbeeld van Christus indachtig blijven:

Sed iterum obycies: Asperum esse, et irasci, nonnumquam necessarium praecipue inter agreste et inconditum ruricularum vulgus. Sit ita. *Sed irascimini, et nolite peccare*. Obiurgatio duriuscula sit melle temperata. Acre vinum increpationis molli oleo lenitatis misceatur¹⁴⁸. Pastores imitari debent Christum Pastorum principem, qui fuit leo inprobis et obstinatis, agnus vero probis et obsequentibus. Leo severitate, agnus mansuetudine, quae tamen semper severitatem temperabat, siquidem misericordia eius super omnia opera eius¹⁴⁹.

De parochieherder draagt zijn lasten geduldig, ziet af van twisten¹⁵⁰, en vermaant zijn onderdanen zachtmoedig en met bescheidenheid. Hij is een arts die niet wanhoopt en geduldig zijn patiënt bijstaat, een visser die 's ochtends uitvaart en pas 's avonds op volle netten mag rekenen of een boer die na vele maanden werk de oogst verwacht en vol vreugde de spijker vult. Dan tempert hij zuur met honing en betoont zich zachtmoedig tegenover iedereen. Dit doet hij zonder willekeur, want de minzaamheid, zo leert ook Aristoteles het in de *Ethica*, strekt zich uit tot bekenden en onbekenden, tot huisgenoten en niet-huisgenoten, en niet slechts tot gelijken van stand. Rijken moeten immers vriendelijk zijn tegenover armen, meesters jegens hun dienaren en de heersers tegenover hun onderdanen¹⁵¹.

¹⁴⁷ AAT, V, nr. 71, 44r. Sciendum tamen huic virtuti nullatenus repugnare, si interdum severius cum proximo agamus quando res postulat. Neque enim omni tempore tenemur nos adfabile cuivis offerent praestare: sed quando culpa illius vel iusta ratio aliud non postulat.

¹⁴⁸ AAT, V, nr. 71, 48r. 'Opnieuw werpt ge tegen: Vooral onder het onbeschaafde boerenvolkje is het vaak nodig scherp te spreken en boos te worden. Zo zij het. Maar *laat ons boos zijn, en wilt niet zondigen*. Moge harde berisping met honing worden verzacht. Mag de azijn van het verwijt met de zachte olie van de toegevendheid worden vermengd.'

¹⁴⁹ AAT, V, nr. 71, 48r, ingeplakte toevoeging van Wichmans, r-v, die direct volgt op het voorafgaande. 'De parochiezielzorgers moeten Christus, de Prins der Zielenherders, navolgen. Hij was zelf een vermetelee en standvastige leeuw, maar tegelijkertijd een braaf en inschikkelijk lam: een leeuw door strengheid, een lam door zachtmoedigheid die altijd de strengheid tempert, omdat hij zijn medelijden boven al zijn werken stelt.'

¹⁵⁰ De 'zeer onverdraagzame en autoritaire' pastoor van Poppel, Alipius van Veen (1627-1713), nam deze raad niet ter harte. Hij verzucht: 'wordende door mijne processen uytgemergelt'. Zie < http://users.skynet.be/ravels-weelde-poppel/nieuwe_pagina_318.htm > (gezien op 28-03-2005). Ook Wichmans voerde zo zijn processen. Vgl. *Regionaal Historisch Centrum Eindhoven* (vestiging Helmond), *Archief van de R.K. Parochie H. Lucia te Mierlo, 1506-1876* (niet geïnventariseerd), Aenspraake voor heer A. Wichmans (1631), Antwoert thegens Heer pastoor van Mierlo (7-5-1631), Augustinus Wichmans aenleggere (1631), Jan Juliaens tegen onsen heer pastoor (11-1631) en Naerder verbael voor Heer A. Wichmans (1631).

¹⁵¹ AAT, V, nr. 71, 48r-v. 48v: Adfabilitas siquidem, etiam gentili Philosopho teste extendit sese ad notos et ignotos, ad domesticos et extraneos. Nec solum pares debent esse sibi invicem adfabiles, sed etiam divites erga pauperes, domini erga servos, principes erga subditos.

Tot slot. Pastoor Wichmans meent niet dat de plattelandszielzorger zich in een leven van overwegend bittere ernst dient af te tobben, want boven alles wil hij geen sombere, kleingeestige of ingebeelde mensen-haters in de parochies¹⁵². Daarom geeft hij ook plaats aan ontspanning en spel¹⁵³. Met anekdotes over de heilige Elizabeth van Hongarije en Johannes Evangelist zet hij zijn argument kracht bij¹⁵⁴. Eens, wanneer de evangelieschrijver patrijzen heeft gevangen, ontmoet hij een jager met pijl-en-boog. Wanneer die hem voorhoudt dat zo iets een heilige man niet past, trekt hij een vergelijking met de boog die, om zijn kracht te bewaren, zich moet ontspannen. En vandaar het citaat van de klassieke dichter Horatius: 'Zelfs Apollo houdt niet altijd de boog gespannen'¹⁵⁵.

4. Een voorbeeld voor anderen: genezen van bedorven, stinkende zielen

Bij alles wat de zielenherder in zijn parochie doet, moet hij zich steeds bedenken dat 'hij zich in het theater van de wereld bevindt' (in orbis theatro versari) en dat hij handelt voor het oog van zijn onderdanen. Want meer nog dan het verleidelijk onderwijzen en vermanen met woorden, meer nog dan 'eenen soeten mondt maecken', zoals Wichmans in zijn *Sabbatismus Marianus* schrijft¹⁵⁶, komt het er op aan de parochianen het goede voorbeeld voor ogen te stellen:

O utinam haec notent omnes Pastores! sciantque se ita conversari debere, ut et fideles et infideles schismaticos et haereticos, sua sancta conversatione ad Deum, fidem, et sanctitatem perducant. Maior enim est vis exempli quam verbi, vitae quam vocis, morum quam verborum. Magis namque docent et movent opera quam sermones. Ita Christus prius coepit facere, deinde docere¹⁵⁷.

¹⁵² AAT, V, nr. 71, 59v. Nolo interim Pastores in sua conversatione esse tetricos, morosus, phantasticos, et instar Timonis Atheniensis misantropos.

¹⁵³ Het betreft hier de thematiek van de *eutrapelia* (gevatheid of spot) die ook door Lessius ter sprake wordt gebracht. Zie LESSIUS, *De iustitia et jure*, p. 690b (nr. 47).

¹⁵⁴ AAT, V, nr. 71, 59r-v.

¹⁵⁵ AAT, V, nr. 71, 59v, ingeplakte toevoeging van Wichmans, r: — neque semper arcum/ Tendit Apollo. HORATIUS, *Carmina* 2, 10.

¹⁵⁶ SM, p. 168. Wichmans' handeigen vertaling van: os dulce faciendum.

¹⁵⁷ AAT, V, nr. 71, 53r. 'Oh, mogen alle zielenherders dit goed in zich opnemen! en weten dat ze zich zo moeten gedragen dat ze gelovigen en ongelovigen, schismatici en ketters met hun heilige levenswandel tot God, tot geloof en tot heiligheid voeren. De kracht van het voorbeeld is namelijk groter dan van het woord, die van het leven groter dan van de stem en die van de zeden groter dan van woorden. Want ze onderwijzen meer en brengen meer in beweging met werken dan met woorden. Zo begon Christus eerst met te doen, en pas vervolgens met te leren.'

Naast het exempel van Jezus Christus zelf noemt de *Syntagma Pastorale* talrijke historische figuren uit de profane en kerkelijke geschiedenis. De Romeinse veldheer Julius Caesar die in het legerkamp bij al het voorkomende werk meehielp, of de middeleeuwse koning Alfonsus van Aragon die eens een maaltijd weigerde, toen zijn troepen zonder eten zaten. En met enige nadruk valt de naam van de vroegchristelijke auteur Origines. Het handschrift geeft een quote van de vierde-eeuwse kerkhistoricus Eusebius die Origines in Pim Fortuyn-achtige bewoordingen beschrijft: 'Zoals hij sprak, zo leefde hij ook, en zoals hij leefde, zo sprak hij'¹⁵⁸. Dit is bij uitstek het richtsnoer van de parochiepriester: zijn buitenkant stemt overeen met de binnenkant en die binnenkant moet door en door christelijk zijn. Want niet alleen de reputatie staat op het spel, ook riskeert hij de genegenheid van zijn onderdanen te verliezen wanneer hij hetzelfde blijkt te zijn als iedereen:

Super omnia autem sibi caveat ne vitia in eo deprehendantur saecularibus perquam familiaria, ut sunt excessus in cibo, potu, loquela, hijperbolae, contentiones, rixae, animositates, vanitates, motus inconcinni et gestus incompositi. Haec enim sicut existimationi non parum detrahunt, ita minuunt amorem et adfectum subditorum erga suos Pastores, qui si ullibi, certe in convivij et in mensa recordentur sui decori. Siquidem saeculares maxime notant Sacerdotes et Religiosos suosque Pastores in mensa, quia facile in ea excedetur cibo, potu, garrulitatis, levitate. Caveant ergo sibi huiusmodi, ac modestiam servant, praesertim quando in saecularium mensis versantur, si suum decus, nomen et famam tueri volunt. Quocirca si sapiant, sic oculos, vultum, vocem, habitum gressum, motusque omnes componant, ut deceant Deum, ut eos ornent, ut proximum aedificent. Alioqui enim decus latet in anime, dedecus patet in voce, vultu, habitu¹⁵⁹.

¹⁵⁸ AAT, V, nr. 71, 53v. Insignis fuit hac in re Origines, de quo scribit Eusebius [...] *quod qualis eius erat sermo, tales et mores; et qualis mores, talis sermo* [...]. De op 6 mei 2002 vermoorde Nederlandse politicus in spe Pim Fortuyn bezigde de volgende slagzin: 'Ik zeg wat ik denk en ik doe wat ik zeg.'

¹⁵⁹ AAT V 71, 59r. 'Boven alles moet hij er voor oppassen dat men hem op de ondeugden betrapt, waarmee wereldse mensen zeer vertrouwd zijn: overmatig eten, drinken en spreken, overdrijving, wedijveren, valstrikken, animositeiten, ijdelheden, ongemanierde bewegingen en onbehouden gebaren. Immers, die dingen schaden niet alleen zijn reputatie, maar verminderen ook de liefde en affectie van de onderdanen voor hun zielenherders, die als ze ergens vertoeven, vooral tijdens gastmalen en aan tafel zich herinneren wat betaamt. Aangezien de wereldse mensen vooral aan tafel opmerken dat priesters en monniken en hun zielenherders zich gemakkelijk te buiten gaan aan eten, drank, praatzucht en lichtzinnigheid. Ze moeten er dus voor oppassen en de bescheidenheid navolgen, vooral wanneer ze aan de tafels van de wereldden aanzitten, tenminste als ze hun reputatie, naam en faam willen ophouden. Daarom, als ze verstandig zijn, schikken ze hun ogen, gezicht, stem, kleed, gang en alle bewegingen zo, dat ze God behagen, henzelf sieren en hun naaste verheffen. De reputatie ligt namelijk opbewaard in de geest, het gebrek eraan blijkt uit stem, gezicht en kleed.'

Boven alles staat echter de authenticiteit van de christelijke boodschap op het spel. De meester moet immers zelf die dingen ontwijken, die hij bij zijn leerling aanklaagt, en de prediker preekt niet alleen voor anderen maar ook voor zichzelf, zodat men hem niet verwijt dat hij beter eerst zichzelf geneest¹⁶⁰. Want wie zich geen rekenschap geeft van die wezenlijke voorbeeldfunctie verwaarloost de zorg voor zijn onderdanen:

Conscientiam enim Deo, proximis vero debemus famam¹⁶¹ et qui famam negligit, in proximi salutem crudelis est. Quod sane maxime cavendum Pastori est¹⁶².

Immers, door het slechte voorbeeld van de parochieherder blijven de parochianen gevangen in hun onchristelijke leven. 'De zeden hebben hun kleuren en ook hun geuren', zegt het handschrift met de heilige Bernardus, 'kleuren van het geweten en geuren van de goede naam'¹⁶³. En die goede naam kan afschrikwekkend stinken. Voor alle duidelijkheid, het gaat hier niet om het oordeel dat de parochianen zich over de clerus zouden durven aanmeten, want die is allereerst verantwoording schuldig tegenover God. Waar het om draait is de volmaakte plichtsvervulling tegenover de gelovigen die, door navolging van het juiste voorbeeld, het door God gewilde levenspad aflopen.

Zeker in tijden van zedenverwildering — ook Wichmans klaagt meer dan eens over zijn tijd — is het goede voorbeeld heel belangrijk. Want het verkeerde voorbeeld vormt naar zijn overtuiging de drijvende motor achter de aanhoudende overerving van de zonden:

Ipsimet parentes filiis etiam dum infantibus vitia imprimunt, et teneram aetatem malis moribus inficiunt [...]. Vix prima rudimenta adtigerunt Scholae Christi, et iam in Schola diaboli sunt Magistri, Licentiati, et Doctores. Et sic quidem educati tales et ipsi postea filios educant, quia non potest facere filius nisi quae viderit patrem facere. Atque eo modo, infelici quodam

¹⁶⁰ Vgl. AAT, V, nr. 71, 69r-v. In een heel andere context bekend Wichmans zijn lezers dat ook hij niet altijd zijn eigen aanbevelingen 'lijnrecht' (ad amussim) heeft opgevolgd, maar niet bij anderen wil laten gebeuren wat hij bij zichzelf betreurt.

¹⁶¹ Vgl. AAT, V, nr. 71, 59r. Bijv. door aandacht te besteden aan zijn oogopslag, aanzicht, stem, kleding, gang en manier van bewegen. Nr. 71, 41v-42r en 43v. Door niet onnodig uit de parochie afwezig te zijn. Door zich niet te laten verleiden door familieleden die een financieel beroep doen op zijn familieliefde en zo van hem een wereldlijk mens maken.

¹⁶² AAT, V, nr. 71, 52v. 'Het geweten komt toe aan God, maar tegenover de naasten zijn we verplicht tot een goede roep. En wie zijn goede roep verwaarloost, is gevoelloos voor het heil van de naaste. Hier moet de zielenherder zich inderdaad ten eerste in acht nemen.'

¹⁶³ AAT, V, nr. 71, 54v. [...] teste siquidem Sancto Bernardo, *Habent mores suos colores, habent et odores. Colorem in conscientia, odorem in fama* [...].

orbe et successionē, vitia per manus traduntur, et ex pollutis fontibus, polluta flumina egrediuntur¹⁶⁴.

Om deze reden hecht de *Syntagma Pastorale* ook veel waarde aan het door de overheid verplicht gestelde bezoek aan de christelijke school, vooral 'in de met ketterij vergiftigde provincies' (in Provinciis haeresi infectis). Terwijl de kinderen volharden in het christelijke geloof, worden ze er gevoed 'met de melk van de ware en apostolische leer' (lacte verae Apostolicaeque doctrinae) en zijn zo hun vader en moeder tot voorbeeld. Sommigen hebben zelfs hun ouders tot het ware geloof teruggevoerd. Bovendien blijken deze kinderen thuis handelbaarder, gehoorzamer, beleefd voor hun geboren meerderen en bescheiden tegenover hun gelijken¹⁶⁵.

In de praktijk moet de dorpsheer met zijn voorbeeld zout zijn voor de parochianen. Met een verwijzing naar de conserverende werking ervan en vooruitlopend op de slechte mores van de plattelanders en hun eeuwige zielenheil, dat in gevaar is, citeert pastoor Wichmans Cicero's *De natura deorum*. De quote spreekt over de varkensziel die, net als het pekelsout, alleen tot doel heeft het varkensvlees voor verrotting te behoeden.

Dixit olim Cicero: *Sus quid habet praeter escam? Cui quidem ne putresceret, animam pro sale datam esse dicit Chrysippus.*

En de auteur van de *Syntagma Pastorale* vervolgt:

Sic enim praesertim hominibus agrestibus et rudibus qui quasi sues voluntur in carne et sanguine, Deus dedit Pastores quasi salem et animam, qui eos vita spirituali animarent ne putrescerent, carnis desideria menti corruptionem adferentia, hominibus eximentes, eosque vitae aeternae et immortalitati incorruptos servantes, sicut sal vi sua penetrante carnem a corruptione preservat, exugendo et consumendo humeros sanguineos, quibus caro infecta est, et a quibus corrumpetur¹⁶⁶.

¹⁶⁴ AAT, V, nr. 69, 14v. 'De ouders zelf drukken de ondeugden in hun nog kleine kinderen in en vergiften de tere kinderziel met slechte zeden [...]. Amper beroeren ze de eerste beginselen van de school van Christus of ze zijn al magister, licentiaat of doctor in de school van de duivel. En wanneer ze zo zijn opgevoed, voeden ze ongetwijfeld ook hun kinderen zo op, omdat de zoon niet anders kan doen dan de dingen die hij zijn vader heeft zien voordoen. En op deze manier, door een ongelukkige kringloop en opeenvolging, worden de ondeugden van hand tot hand doorgegeven, en uit bezoedelde bronnen vloeien bezoedelde rivieren voort.'

¹⁶⁵ AAT, V, nr. 69, 14v, ingeplakte toevoeging van Wichmans, r.

¹⁶⁶ AAT, V, nr. 71, 57r. 'Eertijds heeft Cicero gezegd: *Waarom dient het zwijn behalve als voedsel? Chrysippus zegt dat het een ziel is gegeven in plaats van zout, opdat het niet verrot.* Zo immers heeft God vooral de boerse en ongeletterde mensen, die zich als varkens

In vergelijking met het natuurlijke pekelsout, dat het bederf alleen maar ophoudt, blijkt overduidelijk de meerwaarde van het pastorale zout. De zielzorger kan 'de door alle ondeugden bedorven en stinkende zielen' (animas vitij omnibus corruptas et putidas) van zijn onderdanen volledig genezen, zelfs als ze nooit moreel gezond waren¹⁶⁷. Maar groot gevaar ligt op de loer:

Si Pastores qui aliorum mores condire debeant, per gulam, luxuriam, superbiam, iracundiam, vitae libertatem, aliaque his similia vitia, perdant suum salis spiritualis vigorem, quis illum eis restituet? Nemo, prorsus nemo¹⁶⁸.

Heeft het zout eenmaal zijn kracht verloren, dan bestaat er geen hoop meer op herstel. Daarom mag de parochiepriester alleen om tactische redenen naar het niveau van de gelovigen afdalen. Hij stemt zijn antennes op hun golflengte af om daarna zijn slag te slaan. In het begin en voor zover zijn stand het toelaat, past hij zich aan aan het karakter van zijn onderdanen en hun woorden, maar daarna leidt hij hen tot een verandering van zeden en een onbesproken levenswandel¹⁶⁹.

5. Nabijheid en afstand: verbranden of bekoelen

De parochieherder moet zijn gelovigen persoonlijk kennen¹⁷⁰, maar heel paradoxaal zijn het juist zijn onderdanen en de wereld waarin ze leven die de grootste bedreiging vormen:

Certe evanescet sal hoc spirituale, si nimis agat cum saecularibus. Tunc enim et ipse Pastor saecularescit, atque ex Ecclesiastico fit totus saecularis.

in vlees en bloed wentelen, de zielenherders tot zout en ziel gegeven. Opdat ze niet ten ondergaan, wakkeren ze hen aan tot het geestelijke leven door de vleselijke verlangens die het bederf van de geest veroorzaken van de mensen weg te nemen en hen onbedorven te bewaren voor het eeuwige en onsterfelijke leven. Ze zijn net als het zout dat met zijn indringende kracht het vlees voor verrotting behoedt door de sanguinische sappen, waarmee het is vergiftigd en waardoor het vernietigd wordt, uit te drijven en te verteren.' CICERO, *De natura deorum*, 2, 160.

¹⁶⁷ AAT, V, nr. 71, 57r.

¹⁶⁸ AAT, V, nr. 71, 58r-v. 'Als de zielenherders, die andermans zeden moeten grondvesten, door gulzigheid, praalzucht, hoogmoed, boosheid, een vrijmoedige leefstijl en andere soortgelijke ondeugden hun kracht van geestelijk zout verliezen, wie zal hen die kracht teruggeven? Niemand, helemaal niemand.'

¹⁶⁹ AAT, V, nr. 71, 58v-59r.

¹⁷⁰ AAT, V, nr. 71, 36v. Non satis tibi esse putes quod subditos tuos ex aliorum informationibus, et ex auditu tantum cognoscas: sed stude ex ipso aspectu et familiari cum ipsis conversatione eos agnoscere. Nec sufficiat eis Vicarios substituere.

Ut ergo non evanescat, a saecularium conversatione se subducatur, claudat os et oculos, multa loquatur cum Deo, pauca cum hominibus. Non se mirum accommodet saecularibus, sed potius illos sibi adaptare et conformare satagat. Cogitet se esse sal, servet suum virgorem, gravitatem, libertatem, acrimoniam in taxandis vitijs, praesertim publicis. Non pudeat eum profiteri palam, de quo Sapiens¹⁷¹: *Noli velle fieri iudex in populo, nisi valeas virtute irrumperere iniquitates*. Non pudeat eum profiteri se esse virum spiritualem, Dei cultorem, mundi contemptorem, caelestium amatorem et satorem¹⁷².

Deze vermaning van Wichmans raakt aan een volgende kwaliteit die de plattelandszielzorger zich eigen moet maken. Hij moet de juiste afstand bewaren tot zijn parochianen en hun wereld. Zeker, de zielenherder moet in woord en daad het goede voorbeeld geven, geen aanstoot, en zijn onderdanen standvastig doch vriendelijk bejegenen. Dit vraagt van hem nabijheid, vriendelijkheid, bezorgdheid en begrip. Maar tegelijkertijd moet hij een ethisch volmaakt leven leiden op afstand van alles wat niet passend is voor een goede christen, terechtwijzen en slecht gedrag afkeuren. Deze spanning, tussen nabijheid en afstand, is op vele plaatsen in de *Synagma Pastorale* aanwezig.

De wereld waarin de zielzorger werkzaam is, wordt meer dan eens in negatieve termen beschreven: 'in de nacht van deze eeuw' (in nocte huius saeculi) of gedrag dat eigen is aan de 'leek die in het wereldse is ondergedompeld' (homo laicus et saeculo immersus)¹⁷³. In hoofdstuk 24 over de stichtende omgang met de ondergeschikten legt Wichmans duidelijk uit hoe de dorpspriester zich tot de wereld moet verhouden: hij moet ongenaakbaar zijn. Hij hanteert niet de meest fijnzinnige beeldspraak, wanneer hij hem met de zon vergelijkt:

¹⁷¹ Wichmans citeert hier het oudtestamentische bijbelboek Wijsheid van Jezus Sirach (7,6) dat werd toegeschreven aan koning Salomon. Hij wordt aangeduid met wijsgeer, wijze (Sapiens).

¹⁷² AAT, V, nr. 71, 58v. 'Zeker vervliegt dit geestelijke zout, wanneer hij te zeer met de wereldse mensen omgaat. Dan immers verwereldlijkt ook de zielenherder zelf, en uit de kerkman groeit een geheel en al werelds mens. Dus, opdat het zout niet verdampt, onttrekt hij zich aan de wereldse mensen, sluit hij mond en ogen, spreekt hij veel met God en weinig met de mensen. Hij past zich niet te zeer aan de wereldse mensen aan, maar veeleer probeert hij hen volgens zijn voorbeeld aan te passen en om te vormen. Hij is zich ervan bewust dat hij zout is, bewaart zijn kracht, ernst, stoutmoedigheid en scherpte bij het beoordelen van vooral de openbare zonden. Hij schaamt zich er niet voor om geheel publiekelijk te verkondigen, waarover de Wijsgeer zegt: *Verlang er niet naar een rechter te willen zijn over het volk, tenzij ge manhaftig de zonden kunt verhinderen*. Hij voelt geen schaamte om zich als een spiritueel mens te bekennen, die God vereert, de wereld veracht en de hemelse dingen bemint en uitzaait.'

¹⁷³ AAT, V, nr. 71, 12r en 31r.

Sicut ergo sol illuminat cloacas putidas, sed ab ijs non sordidatur, Angelus homines, vir puerum, ita Pastores suos subditos rudes, agrestes et carnales homines docere et instruere debent ut eos sua conversatione aedificativa emendent, sed ab eis nullam labem contrahant. Sol quidem in caelo est, sed inde radios spargit in terram quibus eam illustrat, ita et Pastores mente in coelis sint, corpore in terra, ut eam suo sermone et exemplo virtutis illuminent, calefician et accendant¹⁷⁴.

De ideale zielzorger is dus, bijbels gesproken, wel in de wereld maar niet van de wereld, maar in hoofdstuk 35 over de jaarlijkse retraite voor parochieherders blijkt dat het in de praktijk toch anders ligt. Ze raken door de wereld bezoedeld:

In via enim lutulenta agimus, in qua difficile est non aliquid adhaerere pulveris, vel cordi, vel manibus, vel pedibus. In Ægipto tenebrosa conversamur, in Sodoma et Gomorra, plenis iniquitate, (quandoquidem teste Veritate, *Mundus totus in maligno positus sit*) ubi a fuligine et scintillis dissilientibus facile nos infici, imo et quandoque ustulari, contingit. Ideo monentur Pastores diligenter sibi advigilare a pulvere volante et scintillis¹⁷⁵.

Het beeld van een zon die stinkende riolen beschijnt maar zuiver blijft is dus een nastrevenswaardig maar naar menselijke maat gemeten te hoog gegrepen, onmogelijk ideaal.

Aan het slot van het vaak geciteerde hoofdstuk 24 over de stichtende omgang met de gelovigen beschrijft de auteur van de *Syntagma Pastorale* niet enkel de pastorale spagaat tussen afstand en nabijheid, maar geeft ook aan hoe die twee uitersten het verstandigst worden gediend:

Qui ergo frequenter, uti Pastores, in populo conversari debent, meminerint illius quod recte a quodam dictum memini, tales debere cum saecularibus agere sicut cum igne. Cui si plusculum appropinquemus, comburimur: si

¹⁷⁴ AAT, V, nr. 71, 58r. 'Zoals de zon de stinkende riolen verlicht, maar er niet door wordt bevuild, zo moeten de zielenherders hun ongeletterde, boerse en vleselijke mensen onderwijzen en beleren, opdat ze hen met hun opbouwende leefwijze verbeteren, maar van hen geen enkele smet oplopen — zoals een engel mensen onderwijst, en een man het kind. De zon immers staat aan de hemel, maar strooit van daar haar stralen uit over de aarde en geeft haar licht. Zo ook moeten de zielenherders met hun ziel in de hemel zijn, en met het lichaam op aarde, zodat ze met hun spreken over de deugd en het voorbeeld ervan haar verlichten, verwarmen en ontsteken.'

¹⁷⁵ AAT, V, nr. 71, 61v. 'We gaan immers over een met slijk besmeurde weg, waarop het moeilijk is niet enig stof af te vangen, aan hart of handen of voeten. We bewegen ons in een duister Egypte, in Sodom en Gomorra, vol onrecht, (vermits de waarheid getuigt: *De hele wereld behoort toe aan het kwaad*) waar het gebeurt dat we gemakkelijk worden besmet door roet en uiteenspattende vonken, en meer nog, dat wanneer het gebeurt we dan ook verbranden. Daarom worden de zielenherders vermaand zich ijverig te waken voor vliegend stof en vonken.'

vero nimium ab eodem recedamus, frigefimus. Aurea itaque servanda mediocritas quae in omni re palmam obtint. Siquidem ex versu veteri, — qui medium tenere; beati¹⁷⁶.

Wie het juiste midden weet te houden slaagt erin zijn pastorale opdracht naar behoren te vervullen en bewandelt de weg naar de zaligheid. Hierachter steekt de Aristotelische opvatting van de deugd, waarmee Wichmans al tijdens zijn prilste studies aan de Leuvense universiteit (1613-1615) bekend raakte¹⁷⁷ en die in de *Syntagma Pastorale* maatgevend is. Volgens de Griekse filosoof Aristoteles vormen de deugden het midden tussen twee extremen van te veel en te weinig. De moed bijvoorbeeld ligt tussen lafheid en overmoed in. De matigheid — in spreken, eten, drinken enzovoort — staat op gelijke afstand van bijvoorbeeld zwijgzaamheid en praatzucht en tussen versterving en gulzigheid. De bescheidenheid houdt het midden tussen overdreven nederigheid en trots. Doel van deze ethiek is dan het steeds weer zoeken en vinden van het juiste midden. Wichmans noemt het 'de gulden maat' en het volgen van die norm moet er voor zorgen dat de zielenherder wel in de wereld is en daar zijn invloed doet gelden, maar tegelijkertijd er niet door wordt aangeraakt.

Maar de Aristotelische deugdedethiek staat buiten spel wanneer de orde van de hogere, geestelijke wereld in het geding is. Er bestaan ook absolute eisen, zonder extremen en middenposities. Want, krachtens zijn priesterwijding komt de plattelandszielzorger met *heilige zaken* in aanraking, zelfs het allerheiligste: 'het engelenbrood' (panem Angelorum), de communiespijs waarin Christus, God, daadwerkelijk aanwezig is. En dat heeft zo zijn consequenties. Het mag alleen met zuivere handen beroerd worden en daarom ook moet de parochieherder regelmatig zijn geweten ontlasten:

Studeant semper pietati et puritati conscientiae, quam ut conservent, bis in hebdomada confiteantur, et sic caveant a peccatis, ut fere quotidie apti sint ad Sacrosanctum Missae Sacrificium offerendum¹⁷⁸.

¹⁷⁶ AAT, V, nr. 71, 60v. 'Dus wie, zoals de zielzorgers, regelmatig onder het volk moeten verkeren, mogen zich herinneren wat ik mij herinner. Ik heb iemand correct horen zeggen dat ze moeten omgaan met de mensen in de wereld als met vuur. Komen we iets dichtbij dan worden we verbrand, maar wijken we er te zeer voor terug dan bekoelen we in onze ijver. En zo moet de gulden middenweg worden nagevolgd die in alle dingen de overwinning brengt. Zoals blijkt uit het oude vers — die het midden weten te houden worden zalig.'

¹⁷⁷ Een tastbaar spoor berust te Tongerlo: AAT, V, nr. 214, WICHMANS, *Commentarius in ethicam Aristotelis*, [Leuven 1613-1615]. Zie CORTHOUTS, *Inventaris van de handschriften*, p. 205 (nr. 334).

¹⁷⁸ AAT, V, nr. 71, 61v. 'Ze beijveren zich altijd om een vroom en zuiver geweten dat ze tweemaal in de week opbiechten, zodat ze het behouden en zich zo behoeden voor de zonden en bijna dagelijks in staat zijn het allerheiligste misoffer op te dragen.'

Vrij uitvoerig gaat Wichmans in op de onkuise gedachten of zelfs daden die de priester ongeschikt maken om brood en wijn te consacreren. Wellicht geïnspireerd door oude bisdomstatuten schrijft hij:

Peccatum enim, grande nimis est de nocte amplexari in lecto filiam Veneris, et de die offerre in altari filium Virginis¹⁷⁹.

Het thema seksuele escapade krijgt hier een misschien wat merkwaardig mariaal tintje mee (de zoon van de maagd), maar het Latijn wordt er in elk geval stilistisch beter van.

Het thema van de heiligheid — maar nu toegespitst op de sociale rol van de priester als *heilige man* — speelt mee bij de beoordeling van de jacht door de dorpsclerus. Het past niet bij de priesterlijke staat dat hij zich meer aan de jacht zou wijden dan aan het goddelijke:

Indecens quoque videtur ut Clericus studio, orationi, psalmodiae, alysq; pietatis operibus deputatus; magis Venationis tumultuosa agitatione corpus, quam consideratione divinorum animum exerceat; ac saepius in agro cum canibus, quam in templo cum Brevario et Missali, aut in musaeo cum libris suis conspiciatur. Quod etiam vel apud solos rusticos, in scandalo et obloquio ponitur, uti ipse saepius audivi¹⁸⁰.

De heiligheid van de kerk en de goddelijke mysteries die er worden bediend, verlangen eerbied die gekwetst wordt wanneer de priester bijvoorbeeld met zijn jachthonden in de kerk verschijnt:

Contra reverentiam etiam loci sacri ac divinorum misteriorum est, quod Pastor cum canibus suis venaticis in templo compareat, et ad altare procedere videatur magis tamquam Actaeon aliquis ad venandum paratus, quam velut Aaron ad placandum Dominum consecratus. Angeli Pastore celebrante altare cingunt et venerantur. Non ambiant igitur illud et dohonestent canes et bestiae, ne videatur iterum Christus iam gloriosus in coelo regnans, poni in medio animalium¹⁸¹.

¹⁷⁹ AAT, V, nr. 71, 61v. 'De zonde immers is zeer groot wanneer hij 's nachts, in bed, de dochter van Venus omarmt en overdag aan het altaar de zoon van de maagd opdraagt.'

¹⁸⁰ AAT, V, nr. 71, 32v. 'Ook is het onbehoorlijk dat een priester, die bestemd is voor studie, gebed, psalmen zingen en andere vrome werken, meer het lichaam ontspant door de woelige bezigheid van de jacht dan de ziel door de beschouwing van de goddelijke dingen, en dat hij vaker op de akkers wordt gezien met zijn honden dan in de kerk met brevium en missaal of in de studeerkamer met zijn boeken. Wat zelfs bij de plattelanders tot schandaal en praatjes leidt, zoals ik zelf vaak heb vernomen.'

¹⁸¹ AAT, V, nr. 71, 33r. 'Het gaat ook in tegen de waardigheid van de heilige plaats en de goddelijke mysteries, dat de parochieherder met zijn jachthonden in de kerk verschijnt en veel meer op het altaar toegaat als een of andere Actaeon, klaar voor de jacht, dan net als Aäron, gewijd om God te behagen. Wanneer de herder aan het altaar celebreert, omringen hem de engelen die deelnemen aan de aanbidding. Er mogen dus geen honden en beesten

De statuten van de premonstratenzer orde verbieden de jacht geheel en al, dus daar is geen discussie mogelijk. Maar voor diocesane priesters is 'de rustige jacht' (*quieta venatio*) met netten, strikken en een enkele jachthond toegestaan, wanneer het gebeurt uit noodzaak, als lichaams-oefening of ontspanning. De luidruchtige jacht met honden en wapens is echter verboden, omdat die te zeer op 'een voorspel op de oorlog en gevechtstraining lijkt' (*belli quoddam praeludium videtur, et quasi pugnae tijrocinium*)¹⁸² en daar heeft hij weinig te zoeken.

E. Besluit

De moderne lezer kan verschillende vragen op de *Syntagma Pastorale* loslaten, bijvoorbeeld: hoe is het handschrift ontstaan, in welke intellectuele traditie staat het, in hoeverre beantwoordt het aan de werkelijkheid van zijn tijd en wat was de uitwerking van het handschrift op de lezers en de pastorale praktijk? Aan een kant staat dus een set met vragen die de ontstaansgeschiedenis betreffen, aan de andere een cluster vragen die de werkingsgeschiedenis ter discussie stellen. In dit artikel is een aantal meestal indirect aan bod gekomen, bijvoorbeeld bij de thematische bespreking van de praktische kwaliteiten waarover de zielzorger moet beschikken. Geprobeerd is de inhoud van het handschrift beter in de vingers te krijgen en de totstandkoming ervan te onderzoeken.

Het ligt niet voor de hand de auteur van de *Syntagma Pastorale* een zeer originele schrijver te noemen, want hij kopieert soms grote stukken tekst en het leengoed loopt in diverse hoofdstukken van 30% op tot 60%. Soms gaat het om een enkele regel, een treffend voorbeeld of anekdote, bijvoorbeeld uit de bijbelse geschiedenis of een heiligenleven. Soms neemt hij grote stukken tekst over en ook de argumentatiestructuur, zoals bleek in hoofdstuk 22. Toch doet hij meer dan kopiëren. Wichmans maakt een nieuwe tekst, waarin de eigen inbreng soms gering, soms sterker aanwezig is. In ieder geval voegt hij dikwijls, maar niet altijd, eigen elementen toe als stijlverbeteringen en voorbeelden — vergelijk de parabel van de heilige Macarius en zijn leerling. Ook spitst hij toe op de eigen context van de plattelandszielzorger, bijvoorbeeld wanneer deze

omheen lopen, die het onteren, opdat de verheerlijkte Christus die al lang in de hemel regeert niet opnieuw te midden van de beesten wordt gesteld.'

¹⁸² AAT, V, nr. 71, 32r-v.

de biecht uitstelt vanwege het slechte weer of de verre reisweg naar zijn biechtvader. Als boekenlezer blijkt Wichmans bij de tijd. Hoewel hij regelmatig de klassieken aanhaalt, kerkvaders uit het eerste millennium en middeleeuwse auteurs, heeft hij zich zichtbaar de nieuwste literatuur eigen gemaakt. Hij haalt vaak tijdgenoten aan en van Drexels *Tobias illustratus* was de drukinkt nog maar net opgedroogd. De invloed van de jezuïeten op het Tongerlose intellectuele milieu klinkt duidelijk door.

De pastorale zielzorg wordt door Wichmans als een moeizame, maar eervolle taak voorgesteld. Van zijn onderdanen hoeft de parochieherder weinig meegaandheid of welwillendheid te verwachten, omdat ze bot zijn, hard en weinig volgzaam. De omgang met deze mensen geldt bovendien als een gevaar. De dorpsherder moet er voor waken dat hij zich niet te zeer met zijn parochianen en hun leefstijl inlaat, want besmetting met wereldse ondeugden ligt op de loer. In de praktijk betekent dit dat hij zijn onderdanen tactisch moet benaderen. Als christen en voorbeeldfiguur moet hij een passende, vriendelijke en uitnodigende houding aannemen tegenover zijn parochianen. Hij mag zijn mores wel aan hen aanpassen, maar alleen om hen daarna tot ware christenen om te vormen. Vriendelijkheid blijkt dan niet slechts een christelijk gebod, maar ook een praktisch verleidingsmiddel. Tegelijkertijd moet de pastoor vermanen, kritiseren en afkeuren: hij is leeuw en lam in de parochie — echter steeds op gepaste afstand. Aristoteles bijvoorbeeld komt hem met zijn ethiek van het juiste midden te hulp, maar de schrijver van de *Syntagma Pastorale* vermeldt ook absolute eisen die bijvoorbeeld samenhangen met de heiligheid van de priesterstaat. Zware arbeid en gevaren ten spijt verschijnt het platteland als een plaats van uitverkiezing en heet de bevolking er ontvankelijker te zijn voor de christelijke boodschap dan de stedelingen.

Pastoor Wichmans idealiseert het platteland niet. In hoeverre hij, Antwerpenaar, een overtrokken negatief beeld schetst van de gemiddelde landsman blijft een open vraag. Een vergelijking met het min of meer gelijktijdig geschreven handboek *De officio pastorali libri duo* van Joannes Mantelus doet vermoeden dat hij in zijn *Syntagma Pastorale* tamelijk intuïtief te werk gaat. Mantelus is zich terdege bewust van de vooroordelen tegenover de boerenbevolking, wat al zichtbaar wordt in de titel van hoofdstuk 6 in deel 2: 'De benaming boer (rusticus) beschrijft een levensstaat, niet de ondeugd'¹⁸³. Dit kritische onderscheid is in het

¹⁸³ MANTELIUS, *De officio pastorali libri duo*, p. 243-247. Rusticus, nomen conditionis est, non vitij.

handschrift afwezig, maar in de hoofdstuktitels bijvoorbeeld schrijft de auteur Rusticus met een respectvolle 'R' en gebruikt, een keer, het neutrale woord 'landbouwer' (Ruricola)¹⁸⁴. In ieder geval gaven zijn ervaringen op het Brabantse platteland hem weinig aanleiding om daar heel positief over te spreken. Overigens blijkt nergens zijn interesse voor de parochianen veel verder te reiken dan het zielenheil. En hoewel de lezer over hun bezigheden, zorgen en fysieke noden weinig verneemt, spreekt uit de *Syntagma Pastorale* toch een begripvolle houding voor de penibele situatie waarin velen zich bevinden. Begrip betekent echter niet dat de parochianen, die in het handschrift qua geloof en zeden veel te kort schieten, aan zichzelf moeten worden overgelaten. Integendeel.

En wat de vorming van de Tongerlose norbertijnen betreft. Ondanks de studieuze activiteiten in de abdij stond daar de juiste morele en religieuze discipline vermoedelijk meer centraal dan intellectuele excellentie. Wichmans' biografie laat deze conclusie toe, maar ook gezien de doelgroep van de norbertijnse parochieherder hoefde deze niet in geleerdheid uit te munten. Met het oog op de gevaren die met de pastoraatuitoefening waren verbonden, was het belangrijker dat hij moreel en religieus goed bewapend ten strijde trok. De pastorale identiteit die de norbertijnen eigen moesten maken blijkt duidelijk gemodelleerd naar het voorbeeld van de heilige ordestichter Norbertus: dorpszielzorg voor arme, eenvoudige mensen met een accent op eucharistie en Mariaverering. Daarmee wordt tegelijkertijd de actualiteit van een eigen, premonstratenzer roeping in het posttridentijnse, contrareformatorische tijdvak aangetoond en de twijfel van katholieke theologen daaromtrent ontkracht.

In de *Syntagma Pastorale* maakt de lezer kennis met een zeer negatief wereldbeeld. Wat dat betreft weerspiegelt het handschrift de tijdgeest. Het contrareformatorische elan richtte zich op de hervorming van de clerus en de verheffing van de gelovigen volgens een streng en klassiek christelijk ideaal: gericht op het goddelijke (het onveranderlijke, het ware) met afkeer van de wereld (het onberekenbare, de schone schijn). Waarschijnlijk was de gewenste leefwijze van de parochianen een milde variant van het premonstratenzer leven zelf. Dit blijkt bijvoorbeeld bij de eerste aanloop naar een eigen, norbertijnse lekenorde in de parochie Tilburg, zeer kort na Wichmans' dood¹⁸⁵. Uit het handschrift wordt wel duidelijk dat hij niet tot de strengste katholieke geloofsrichting behoorde.

¹⁸⁴ Zie Bijlage.

¹⁸⁵ HOPPENBROUWERS, 'Adriaenen Marcelissen uit Tilburg'.

Zeker, de aanvaarding in de Zuidelijke Nederlanden van de pauselijke bul *In eminenti* (1643), die de vrije bestudering van Augustinus' genadeleer verbood, heeft hij bestreden en de abt van Prémontré Augustinus le Scellier riep hem in 1650 zelfs op tot gehoorzaamheid. Echter, inhoudelijk staan zijn ideeën verwijderd van de zogenaamde jansenisten. In de *Syntagma Pastorale* klinkt het katholieke humanisme van voorbije eeuwen nog te duidelijk door. Andere aanwijzingen zijn de grote rol van jezuïtische theologen in het Tongerlose milieu en in het handschrift, en het streven naar een regelmatigere biecht- en communiepraktijk bij de gelovigen.

Tot slot. De *Syntagma Pastorale* biedt vooral meer inzicht in de wijze waarop de norbertijnen van Tongerlo zich in de zeventiende eeuw de pastorale zielzorg voorstelden. Maar het handschrift kan ook vanuit een thematische interesse worden gelezen. Het gaat dan om thema's die duidelijke sporen hebben getrokken in de Westerse cultuurgeschiedenis — dus ouder zijn dan Wichmans zelf — en hun actualiteit niet hebben verloren. *Authenticiteit* is zo'n motief. Authentiek zijn betekent dan: jezelf spiegelen aan voorgegeven normen en waarden, en niet, zoals nu vaak het geval is, creatief en kritisch nadenken over of categorisch afwijzen van voorgegeven tradities. Onze moderne opvatting van autonomie en positieve waardering voor niet-zeker-weten zou de Tongerlose norbertijn zeker negatief beoordelen als precies het tegendeel van authenticiteit, namelijk: subjectivisme en gemis aan duidelijke normen en waarden. *Juist spreken, het goede voorbeeld, culturele besmetting* met ondeugden en de *overerving* ervan zijn andere voorbeelden. Ook deze invalshoek maakt het handschrift interessant.

Bijlage: Inhoudsopgave van de *Syntagma Pastorale*¹⁸⁶

Proaemium. — Voorwoord. (Nr. 69, 1v-9v).

1. Quid sit Catechismus? et quanta eius antiquitas? — Wat is de catechismus en hoezeer haar ouderdom? (Nr. 69, 10r-16v).

2. Catechismus post diluvium resumptus. — De catechismus ná de zondvloed hernomen. (Nr. 69, 16v-18r).

3. Catechismus in Lege scripta continuatus. — De catechismus voortgezet in het Oude Testament. (Nr. 69, 18r-26v).

4. Catechismus Sancti Joannis Baptistae durante inter-regno veteris et novae Legis. — De catechismus van de heilige Johannes de Doper tijdens de tussentijd tussen het Oude en het Nieuwe Testament. (Nr. 69, 27r-34v).

¹⁸⁶ AAT, V, nr. 71, 1r-3r.

5. De usu Catechismi in Lege Evangelica tempore Christi et Apostolorum. — Over het gebruik van de catechismus in het Nieuwe Testament ten tijde van Christus en de apostelen. (Nr. 69, 34v-40v).

6. Christus catechizans pauperes et rudes, in exemplum Catechistis proponitur. — Christus die de armen en ongeletterden onderwijst ten voorbeeld gesteld aan de catechist. (Nr. 69, 40v-47v).

7. Christus ad se vocans parvulos iisque benedicens, Catechista prototypum. — Christus die de kinderen tot zich roept en hen zegent als oervoorbeeld van de catechist. (Nr. 69, 47v-55r).

8. Exemplo Apostolorum primitias Christianae plebis catechizandas Pastores alijque Sacerdotes excitantur. — Met het voorbeeld van de apostelen die de eerstelingen van het christenvolk onderwezen worden de zielenherders en andere priesters opgewekt. (Nr. 69, 55v-69v).

9. De Schola Catechistica Alexandriae per Sanctum Marcum instituta. — Over de catechismusschool van Alexandrië door de heilige Marcus gesticht. (Nr. 69, 70r-78r).

10. Viri Apostolici, Sanctitate et Catechizatione insignes. — Apostolische mannen die zich onderscheidten in heiligheid en catechismusonderricht. (Nr. 69, 78r-91v).

11. Joannes Gerson Cancellarius Parisiensis, illustre Catechizandae exemplar proponitur. — Joannes Gerson, kanselier van [de universiteit van] Parijs, als catechetisch model roemvol voorgesteld. (Nr. 69, 91v-96r).

12. Sanctus Norbertus Canonicorum Praemonstratensium Patriarcha, doctrinae Catechisticae eximius propagator, et pauperum ac rudium ad exemplum Christi Apostolicus Catechista. — De heilige Norbertus, aartsvader van de premonstratenzer kanunniken, een voorbeeldige verspreider van de catechetische leer, en apostolische catecheet van de armen en ongeletterden naar het voorbeeld van Christus. (Nr. 69, 98r-102v).

13. Catechizandis rudibus et instructioni pauperum Agricolarum, optime deservit Ordo Praemonstratensis, ex instituto suo Canonicus et Pastoralis. — Op grond van haar kanonikale en pastorale stichting wijdt de orde van Prémontré zich geheel aan de catechese voor ongeletterde mensen en aan het onderwijs aan de arme boerenbevolking. (Nr. 69, 102v-114v).

14. *Prosecutio superioris Capitis quoad Pastoratus Ordinis Praemonstratensis.* — Vervolg van het vorige hoofdstuk met betrekking tot het pastoraat van de premonstratenzer orde¹⁸⁷. (Nr. 71, 4r-16v).

15. *Sollicitudo Ordinis Praemonstratensis pro suis Pastoribus ut spartam sibi commissam debite adornent.* — De ijver van de premonstratenzer orde omwille van haar parochieherders opdat zij de haar toebedeelde taak op gepaste wijze vervullen. (Nr. 71, 17r-29v).

16. Proponuntur nonnulla Sacra Monita Pastoribus, praesertim Ruralibus, observatu non inutilia, ut cum fructu Rudium instructionem et salutem procurent. — Vele heilige vermaningen worden aan de zielenherders voorgesteld, vooral

¹⁸⁷ De cursief gedrukt hoofdstukken in AAT, V, nr. 71 vormen hoogstwaarschijnlijk een latere uitbreiding van nr. 69. Zie noot 18.

aan die op het platteland, waarvan de navolging zeer nuttig is, opdat ze met vrucht het onderwijs aan en het heil van de ongeletterden bezorgen. (Nr. 69, 114v-115r).

17. *Zelus salutis animarum Pauperum, et simplicium Ruricularum diligenter procurandae.* — De ijver voor het naarstig te bezorgen zielenheil van de armen, en van de eenvoudige landslieden. (Nr. 69, 115r-122r).

18. *Fuga otij et studium rerum sacrarum omnibus quidem Pastoribus, maxime Ruralibus, inprimis necessaria.* — Het mijden van ledigheid en de bestudering van de heilige zaken zijn voor alle zielenherders, maar vooral voor die op het platteland, zeer noodzakelijk dingen. (Nr. 69, 122r-128r).

19. *Venatio Clericis interdicta, Pastoribus Ruralibus potissimum dissuadetur.* — *De jacht die verboden is voor ordeleden, wordt de zielenherders op het platteland sterk ontraden.* (Nr. 71, 30r-35v).

20. *Vagi discursus et frequentes a Parochijs absentiae iisdem Pastoribus serio interdicuntur.* — *Overbodige uitstapjes en veelvuldige afwezigheid uit de parochies wordt dezelfde parochieherders ten strengste verboden.* (Nr. 71, 36r-43v).

21. *Adfabilis benignitas erga subditos, etiamsi sint rudes, simplices, et pauperes, Pastoribus commendatur.* — Minzame zachtmoedigheid tegenover de ondergeschikten, ook wanneer ze ongeletterde, eenvoudige en arme lieden zijn, wordt de parochieherders aanbevolen. (Nr. 69, 128r-133v).

22. *Uberior instructio de Comitatu in agendo cum subditis, et visitatione infirmorum.* — *Overvloedige onderwijzing over de vriendelijke omgang met de ondergeschikten, en het ziekenbezoek.* (Nr. 71, 44r-51v).

23. *Fuga conviviorum, praesertim nuptialium, puerperiorum et gildarum, Pastoribus inculcatur.* — Het mijden van feestmalen, vooral de huwelijks-, doop- en gildenmaaltijden, wordt de parochieherders ingeprent. (Nr. 69, 133v-142r).

24. *Aedificativa conversatio inter subditos commendatur Pastoribus.* — *De stichtende omgang met de ondergeschikten wordt de parochieherders aanbevolen.* (Nr. 71, 52r-60v).

25. *Veste non utantur Pastores nisi Clericali et talari, nisi forte itineris caussa, vel alia rationabili.* — De zielzorgers gebruiken geen andere dan klerikale en enkelkleding, tenzij wellicht vanwege een reis, of tenzij een ander motief voorhanden is om er vanaf te wijken. (Nr. 69, 142r-147r).

26. *Vasis et ornamentis, utpote Calice, Patena, Corporali, vestibus sacris utantur Pastores mundis et integris.* — De parochieherders moeten de vaten en ornamenten, zo kelk, pateen, korporaal en heilige gewaden zuiver en intact gebruiken. (Nr. 69, 147r-154r).

27. *Frequens Confessio Sacramentalis Pastoribus Ruralibus commendatur.* — *De regelmatige sacramentele biecht wordt de plattelandsherders aangeraden.* (Nr. 71, 61r-69v).

28. *Hortetur Pastor Rusticanos suos subditos ad frequentiore in anno Confessionem et Communionem, si emendationem vitae in illis desideret, et eorum sitiatur salutem.* — Indien hij wenst dat zij hun leven beteren, en indien hij naar hun zielenheil dorst, maant de zielenherder zijn boeren onderdanen aan tot een veelvuldigere biecht en communie gedurende het jaar. (Nr. 69, 154r-161r).

29. *Conentur Pastores Rusticanis suis subditis inculcare singularem erga Dei-param Virginem adfectum, eiusdemque eximium cultum.* — De parochieherders trachten hun boeren onderdanen een bijzondere affectie tegenover de

maagdelijke Moeder Gods in te prenten alsook haar hoogverheven verering. (Nr. V 69, 161r-167v).

[30. Pastor doceat Rusticanos suos subditos piam praxim, copiosum messum spiritualium meritorum congregandi quotidie in horreum Domini. — De pastoor leert zijn boeren onderdanen de vrome praktijk van het dagelijks verzamelen van een overvloedige oogst van geestelijke verdiensten in Gods voorraadkamer.]¹⁸⁸

[31. Ad abolendam pravam consuetudinem qua juvenus diebus Dominicis et Festivis vacare solet compotionibus alysq; dissolutionibus, multum conducit pomeridianus Catechismus. — De namiddagse catechismusles draagt veel bij tot het uitwissen van de slechte gewoonte van de jeugd om de zon- en feestdagen door te brengen met drinkgelagen en andere liederlijkheden.]

32. Quanta hodie necessitas Catechismi, in pagis praesertim, et inter Rusticanos homines. — Hoe groot de huidige noodzaak is van de catechismus, vooral in de dorpen, en onder de boeren mensen. (Nr. 69, 167r-179r).

33. Diversae Constitutiones Ecclesiasticae relatae quibus serio Catechesis omnibus Pastoribus commendatur. — Verschillende overgeleverde kerkelijke constituties die de catechese aan alle parochieherders ernstig aanbevelen. (Nr. 69, 179r-186r).

34. Pastor Ruralis per frequentiorem in septimana Missae celebrationem conetur suos subditos inducere ad frequentiorem Missae auditionem. — Met meer wekelijks misvieringen tracht de plattelandsherder zijn onderdanen tot een regelmatigere mishoren te bewegen. (Nr. 69, 186r-196r).

35. *Suadetur Pastoribus Recollectio Annua.* — *De jaarlijkse recollectie wordt de pastoors aanbevolen.* (Nr. 71, 70r-77v).

36. Quantam gloriam habituri sint Pastores in die iudicii, pro animarum a se conversarum ingenti lucro. — Hoeveel glorie de parochieherders zullen hebben op de dag des oordeels in ruil voor de geweldige verdienste van de door hen bekeerde zielen. (Nr. 69, 196r-200v).

37. Variae Congregationes Religiosorum institutae peculiariter Catechizandae juventuti. — Verschillende congregaties van religieuzen die zijn opgericht om in het bijzonder de jeugd te catechiseren. (Nr. 69, 201r-208r)

38. Aurea Catechesis Divi Ludovici Gallorum Regis, Philippo suo primogenito sub mortem proposita. — *De Gulden Catechismus* van de heilige Franse koning Lodewijk, voor zijn eerstgeboren zoon Filips in het licht van de dood voorgesteld. (Nr. 69, 208r-209v).

Summary

This article deals with the *Syntagma Pastorale* of the spiritual writer, parish priest and Abbot Augustine Wichmans of the Norbertine abbey of Tongerlo in Belgium (1596-1661). This regionally well-known Marian devotee wrote his voluminous manuscript between approximately 1639 and 1642 when he served

¹⁸⁸ De hoofdstukken tussen rechte haken ontbreken zowel in AAT, V, nr. 69 als in nr. 71.

as parish priest of Tilburg. In those days Tilburg was a fairly large rural village in the Dutch province of Noord-Brabant. Canon Wichmans conceived of his *Syntagma Pastorale* to instruct his fellow Norbertines and parish priests, who, like himself, were working in the countryside. There they would attend to the needs of underprivileged and uncultured peasants, who had received a poor religious and moral education as well. In chapters 1-15 the author sums up the history of religious education which begins with Adam and Eve and ends with the advent of Saint Norbert in the 12th century and the 17th century Norbertines. This history of salvation precedes a variety of subjects, like the care of the rural priest for his spiritual wellbeing, his attitude towards the parishioners and the best way to deal with them, the frequent use of the sacraments of penitence and Holy Communion, absenteeism and avoidance of secular gatherings (chapters 16-29, 32, 34-35). Chapters 30 and 31 are missing, while chapters 36-38 deal with some varied themes. This article is based on a study of one third of the chapters of the manuscript. First, Augustine Wichmans is introduced to the reader. Then, the article discusses the origin, goal and historical fate of the *Syntagma Pastorale*, its global content, sources used, the author's personal observations, and his sense of humour for which he was known. Third, his writings and in particular his *Syntagma Pastorale* are put in the perspective of 17th century Roman Catholic Humanism. Fourth, a portrait is painted of the ideal Norbertine parish priest: he should always speak benevolently with his parishioners, he must show the good example to his fellow Christians and he should keep the wicked world at bay. Finally, some conclusions are drawn. Study of the sources used shows that Wichmans abundantly copied the most recent works of contemporary authors, though often in a creative manner. If not a very original piece of spiritual or theological writing, the *Syntagma Pastorale* can be considered from the point of view of cultural history as well. Themes like authenticity, right speech, right example, and the inherited or rather cultural contamination of sinfulness make it interesting reading. The manuscript breathes the atmosphere of posttridentine Roman Catholicism, but it does not seem to display the Jansenism-like opinions of which Abbot Wichmans was accused in his times.

Twentestraat 99
NL-5018 BD Tilburg

Frans HOPPENBROUWERS